

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І. МЕЧНИКОВА
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ І ТУРИЗМУ

ОСНОВИ УРБАНІСТИКИ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

до вивчення навчальної дисципліни
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої
освіти спеціальності 106 Географія

ОДЕСА
2024

УДК 911.3

Укладач:

С.Б. Куделіна, старший викладач кафедри економічної та соціальної географії і туризму Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Рецензенти:

З.В. Приходько, кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії і туризму Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

О.Б. Муркалов, кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії, природокористування і геоінформаційних технологій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

*Рекомендовано вченою радою геолого-географічного факультету
ОНУ імені І. І. Мечникова.*

Протокол № 1 від 30 серпня 2024 р.

Основи урбаністики: методичні вказівки до вивчення навчальної дисципліни для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 106 Географія / уклад. С.Б. Куделіна. – Одеса, 2024. – 62 с.

Методичні вказівки розроблені для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 106 Географія відповідно до освітньо-професійної програми «Географія».

В методичних вказівках викладено зміст навчальної дисципліни за розділами та темами, завдання для підготовки до практичних та семінарських занять, наведені методичні вказівки до виконання індивідуальних робіт, самостійної роботи, питання до підсумкового контролю, список рекомендованої літератури та додатки.

УДК 911.3

© Куделіна С.Б., 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	6
2. ПРАКТИЧНІ ТА СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ.....	13
3. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ	19
4. САМОСТІЙНА РОБОТА.....	22
5. ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ.....	27
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	29
ДОДАТКИ.....	32

ВСТУП

Місто як історичний, соціальний та просторовий феномен приваблює до себе увагу дослідників. Різні аспекти розвитку міст і міських мереж є об'єктами дослідження географічних, містобудівельних, економічних, соціальних, демографічних, історичних і багатьох інших наук. У системному дослідженні міст та їхніх мереж дисципліна "Основи урбаністики", в якій інтегруються знання багатьох наук, посідає провідне місце. Використання доробку різних наукових галузей через призму суспільно-географічного підходу формує систему нових знань про основні етапи і напрямки розвитку урбаністичних досліджень, передумови та закономірності просторової еволюції міських систем розселення, новітні тенденції розвитку сучасних міст як полюсів зростання економік окремих держав і розвитку світового господарства.

Метою навчальної дисципліни «Основи урбаністики» є формування у здобувачів освіти знань щодо просторової еволюції, закономірностей розвитку й особливостей прояву процесів урбанізації в різних регіонах світу; формування урбаністичного сприйняття географічних об'єктів і процесів у країнах різного типу, а також розуміння тенденцій розвитку суспільства в сучасному високоурбанізованому середовищі.

Завдання навчальної дисципліни:

1) розкрити історико-географічні, соціальні, політичні, економіко-географічні, містобудівні та інші аспекти розвитку міст і міських систем у країнах різного типу;

2) виявити просторові закономірності процесів розвитку міст і систем розселення;

3) виявити сучасні урбаністичні тенденції у світі та Україні; розглянути концепції формування «міст майбутнього»;

4) провести класифікацію і типологію міст та міських систем;

5) визначити роль та значення міст у міжнародних відносинах, розселенні населення і територіальній організації господарства;

6) розкрити вплив глобалізації на урбанізаційні процеси, розглянути глобальні міста у цьому контексті;

7) розглянути основи міської політики та стратегічного планування соціально-економічного і просторового розвитку міст;

8) розкрити географічні підходи і методи прогнозування розвитку міст.

Очікувані результати навчання. У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати:** теоретико-методичні основи

геоурбаністики як науки, її відмінні риси від географії міст; понятійно-термінологічний апарат геоурбаністики; історико-географічні, соціальні, політичні, економіко-географічні, містобудівні та інші особливості розвитку міст і міських систем у країнах різного типу; особливості розвитку та просторові закономірності урбанізації; основні етапи еволюції міських систем (місто – міська агломерація – урбанізований район – урбанізована зона – мегалополіс); сучасні урбаністичні тенденції у світі та Україні; концепції формування «міст майбутнього» (green-city, smart-city, creative-city, inclusivacity, global-city тощо); види і типи міст та міських систем, їх основні характеристики; роль та значення міст у міжнародних відносинах, розселенні населення і територіальній організації господарства; просторову структуру міст, їх функціональні зони; основні риси географії міст України.

вміти: застосовувати отримані знання в навчальних і науково-дослідницьких роботах та подальшій практичній діяльності; орієнтуватися в сучасних тенденціях і проблемах розвитку урбанізації, міст та міських систем в Україні та світі; розкривати роль економіко-географічного положення в розвитку міст і міських систем; розкривати вплив глобалізації на урбанізаційні процеси; пояснювати характер функціонування міст і міських систем.

Навчальна дисципліна сприяє розумінню логіки розвитку процесу урбанізації як просторового феномена, що визначає головні риси організації суспільства – територіальні, економічні, соціальні та екологічні, формує системи міських поселень локального, регіонального, національного та глобального рівнів, призводить до появи нових форм міських утворень.

Здобуваючи знання з теоретико-методологічних засад дослідження урбанізаційних утворень, передумов і закономірностей розвитку світового процесу урбанізації, майбутні фахівці матимуть можливість використовувати їх при самостійному аналізі стану методології наукових розвідок складних процесів розвитку, з'ясовувати причинно-наслідкові зв'язки різних явищ, оцінювати теоретичні й практичні надбання різних наук, розуміти особливості трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві.

Методичні вказівки розроблені для самостійної роботи здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 106 «Географія». Матеріали і методи, які здобувач освіти опанує в процесі самостійного вивчення, дадуть йому змогу більш ретельно підготуватись до іспитів, програмою яких передбачено розв'язання типових завдань стосовно положень урбаністики.

1. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Наукові основи урбаністики

Тема 1. Урбаністика як наука

Загальна постановка задач курсу. Зміст географічних підходів до проблем розвитку міст. Урбаністика, її зміст та задачі. Значення географічної теорії міста для стратегії розвитку розселення.

Міждисциплінарний та інтегруючий характер досліджень та розробок з проблем міст. Географія та містобудівництво. Місце географії в містобудівному проектуванні. Співвідношення географічного мислення та практичних задач містобудівного проектування.

Тема 2. Місто як об'єкт дослідження урбаністики

Поняття «місто» та основні проблеми його визначення. Міста як складні комплекси дослідження.

Основні підходи різних наукових дисциплін до вивчення міст. Місто як об'єкт дослідження географії. Філософія міста. Економічні концепції. Місто як об'єкт дослідження соціології. Міська антропологія. Архітектура і містобудування.

Місто як інтегральний об'єкт дослідження в суспільній географії. Критерії виділення міст. Підходи до виділення міст. Базові характеристики, ознаки й фактори формування міст.

Тема 3. Основні історичні етапи розвитку міст

Причини появи міст. Основні історичні етапи розвитку міст. Міста і географічний поділ праці. Історичні стадії розвитку міст у процесі поглиблення суспільного поділу праці.

Риси перших міст. Міста рабовласницького суспільства. Міста Стародавнього світу: міста Стародавнього Сходу, міста Античного світу, міста Стародавнього Риму. Місто в працях географів, архітекторів, філософів Стародавнього світу (Геродот, Страбон, Вітрувій, Гіппократ).

Міста феодального суспільства. Середньовічні міста Європи, Америки, Азії. Перші колоніальні захоплення і виникнення колоніальних міст. Вплив Великих географічних відкриттів на розвиток міст. Розвиток географічних, архітектурних, філософських уявлень про міста і теорії міста. Нові відомості про міста в епоху географічних відкриттів.

Міста Європи в епоху Відродження. Містобудівні ідеї Відродження (Альберті, Леонардо да Вінчі, Палладіо). Міста утопістів (Мор, Компанелло, Оуен, Фур'є).

Міста світу в Новий час. Розвиток міст в Європі, Америці, Азії в XIX і XX ст., на початку XXI ст. Особливості містобудування в колоніальних і залежних країнах в XIX-XX ст. Містобудівні ідеї XX ст. на Заході (Ле Корбюз'є, Говард, Райт, Саарінен, Аберкромбі, Доксіадіс, Кензо Танге та ін.).

Містобудівні пошуки концепції міста майбутнього.

Тема 4. Економіко-географічне положення міст як визначальне поняття урбаністики

Економіко – географічне положення міст як найважливіший фактор зростання міста.

Структура ЕГП міст. Аспекти ЕГП: транспортний, продовольчий, демографічний, паливний, сировинний, політичний, культурний тощо. Основні територіальні рівні ЕГП. ЕГП всередині району та ЕГП разом з районом. ЕГП міста – основа аналізу тенденцій і прогнозу перспектив розвитку міста. Діалектичність, суперечливість категорії ЕГП. Приклади аналізу ЕГП. ЕГП Києва та його зміна в різні історичні періоди. Особливості ЕГП найбільших міст України. Специфіка ЕГП малих міст. Зміна ЕГП в умовах глобалізації. Проблема кількісного виміру ЕГП (поряд з якісною оцінкою).

Основні риси ЕГП: 1. Історизм. 2. Унікальність, індивідуалізуюча роль. 3. Непорушний зв'язок з територією, що оточує місто чи тяжіє до нього. 4. Вплив ЕГП на розвиток міста й активна роль міста в покращенні свого ЕГП. 5. Інтегральний характер ЕГП («працює» тільки вся сукупність компонентів) та необхідність логічного розчленування поняття ЕГП (оцінки окремих його компонентів). 6. Взаємопов'язаність макро-, мезо-, мікроположення. 7. Особливе значення макро- і мезоположення. 8. Тісний зв'язок ЕГП з економічними, технологічними, інженерними та іншими факторами, що впливають на розвиток міста.

Тема 5. Класифікація і типологія міст

Типологія і класифікація міст. Ознаки, за якими здійснюються схеми класифікації й типології міст. Класифікація міст за людністю. Типологія міст за ЕГП. Типологія міст за господарськими функціями. Типологія міст за ступенем їхньої участі в територіальному поділі праці. Типологія міст за генетичними ознаками. Типологія міст за умовами і перспективам їх розвитку. Типологія міст за якістю життя населення. Комплексна класифікація монофункціональних міст.

Особливості та закономірності формування систем міст у районах різних економіко-географічних типів (промислові міста, міста відпочинку, міста – центри сільського господарства та ін.).

Тема 6. Місто як система. Просторова структура та функціональне зонування міст

Застосування системного аналізу в урбаністиці. Поняття урбанізованої системи. Властивості й принципи конструювання урбанізованих систем. Ознаки міста як системи. Підсистеми міста. Функціональна структура міст. Містоутворюючий потенціал міста та його оцінка. Основні містоутворюючі функції: промисловість, будівництво, наукові, культурні, адміністративні транспортно-розподільні функції, їх аналіз і кількісна оцінка перспектив розвитку. Провідні (стрижневі) функції. Сполучення і взаємозумовленість функцій. Зростання ролі «третинних» галузей в економічній структурі міста. Центральні та спеціалізовані функції міст.

Системна концепція дослідження міст Б. Беррі. Модель «Ізольована держава» Й. фон Тюнена. Транспортна ієрархічна модель Й. Коля. Модель центральних місць В. Кристаллера. Економічний ландшафт А. Льюша. Секторальна структура міських систем У. Ізарда. Правило Ципфа «ранг-розмір». Закон К. Кларка. Гравітаційні моделі розвитку міст. Динамічні моделі розвитку міст.

Моделі територіальної структури міст Е. Барджесса, Х. Хойта, Ч. Харріса, Е. Ульмана. Територіальна структура великих міських утворень/столичних регіонів.

Мікрогеографія міста. Загальні основи планувальної організації міста. Мікрогеографічний аналіз міста. Особливості та завдання дослідження мікрогеографії міста. Дилеми процесу міського планування. Інерційність основних елементів плану міста. Основні принципи проектування міста: чітке функціональне зонування території; гнучкість планувальної структури; диференціація транспортної мережі; ступінчаста організація системи обслуговування; збереження і збагачення природного середовища. План міста. Композиційні вимоги до плану міста: система громадських центрів, транспортних магістралей, зелених насаджень. Типи планування. Силует міста. Аналіз зорового сприйняття силуету міста і його головних природних та архітектурних домінант.

Структура і будівельне зонування міста. Функціональні зони міської забудови (промислові, транспортно-складські, селітебні, громадські, рекреаційні тощо) та їх сумісність. Промисловість у місті. Принципи взаємного розміщення промислових і житлових районів у плані міста. Планувальні, транспортні, гігієнічні вимоги до раціонального взаєморозміщення промислових і житлових районів. Селітебні території міста. Поверховість

забудови. Щільність житлового фонду і щільність розселення. Методи розрахунків обсягів житлового будівництва. Організація житлових районів і мікрорайонів. Ступінчаста система культурно-побутового обслуговування. Транспортні основи міського плану. Мікрогеографія центрів трудового і культурно-побутового тяжіння. Розрахунок пасажиропотоків. Провізна спроможність і швидкості різних видів міського транспорту. Вибір оптимальних видів міського транспорту в проектах планування. Класифікація вулиць і магістралей. Інженерні системи міста. Вулиці та магістралі. Водопостачання. Каналізація. Електропостачання, тепlopостачання, газопостачання. Перетворення і збагачення природного середовища: інженерна підготовка території, обводнення, озеленення.

Проблеми планування зростаючих міст. Поняття «вартості міста». Будівельна вартість основних елементів міста. Рейтинги найдорожчих міст світу за різними версіями.

Нові способи структурування міського простору. Проблеми використання підземного простору міст. Урбаністика і підземна урбаністика. «Третій вимір» – новий напрям просторового розвитку міста. Концепції просторової урбаністики та підземної урбаністики в умовах дефіциту території для розвитку міст. Проекти використання підземного простору в Україні і за кордоном (у Франції, США, Японії та ін.). Проблеми ефективності використання підземного простору. Використання підземного простору – важливий резерв збільшення економіко-географічного потенціалу міста. Вплив використання підземного простору на вдосконалення територіальної структури міста, подолання «паралічу» його транспортних і інженерних систем, поліпшення екологічної ситуації. Географічні аспекти підземної урбанізації.

Змістовий модуль 2. Урбанізація як феномен сучасного світу

Тема 7. Урбанізація як глобальний соціально-економічний процес.

Просторові закономірності урбанізації

Індустріалізація і зростання міст. Урбанізація в вузькому (як зростання частки міського населення) і в широкому (як багатогранний глобальний соціально-економічний процес) сенсах слова. Феномен урбанізації. Характерні ознаки сучасної урбанізації. Рівні й етапи розвитку урбанізації. Поняття урбанізації території як показник рівня урбанізації. Тенденції урбанізації. Стадії урбанізації за Д. Джиббсом, їх взаємозв'язок з еволюцією суспільства. Дослідження стадіально-регіонального характеру просторової еволюції урбанізації. Шляхи, стадії, фази урбанізації. Регіональні особливості сучасної стадії урбанізації. «Хибна урбанізація» в країнах, що розвиваються.

Особливості просторової еволюції урбанізації. Поняття «урбаністична структура», «територіально-урбаністична структура». Процеси субурбанізації, гіперурбанізації, рурбанізації, джентрифікації, контрурбанізації, маятникових міграцій. Розширення територій міської забудови. Формування агломерацій та мега(ло)полісів.

Руралізація міст. Визначальні риси міського способу життя. Глобальність урбанізаційних процесів. Показники урбанізації та урбанізованості території. Поняття урбанізованого розселення.

Географічна панорама міст світу.

Тема 8. Сучасні урбаністичні тенденції в світі. Формування «міст майбутнього». Світові міста

Особливості світових урбанізаційних процесів на сучасному етапі розвитку суспільства. Кількісні зміни міського і сільського населення у світовому розрізі та за регіонами. Тенденції і масштаби урбанізаційних процесів у розвинених країнах і країнах, що розвиваються, регіонально-диференційований розвиток урбанізаційних процесів. Макрополізація світу. Формування агломераційних і надагломераційних утворень (мегалополісів). Перспективи урбанізації.

Новітні тенденції урбанізації в ХХ ст. Планета великих міст. Збільшення міст – мільйонерів під впливом процесів розвитку і концентрації виробництва і населення. Посилення концентрації виробництва і контрастності розселення.

Міські системи – результат диференціації розвитку міст. Збалансована міська система. Транснаціональна міська система. Технополіси як образ і тенденція розвитку міст.

Глобалізація і постіндустріальна економіка як передумови виникнення глобальних міст. Глобальне місто – сучасний центр розвитку міської цивілізації. Інформатизація – невід’ємна риса розвитку міст. Загальні підходи до виділення глобальних міст. Теорії глобальних (світових) міст П. Геддеса, П. Холла, Г. Ріда, Дж. Фрідмана, С. Сассен. Дослідження групи GaWC П. Тейлора. Сучасна географія глобальних міст. Концепція олігополісу Д. Гімено. Хвильова динаміка світових міст. Глобальні міста в системі фінансових центрів світу. Вплив глобалізаційних процесів на внутрішній стан міста.

Формування «міст майбутнього» (green-city, smart-city, creative-city тощо). Ідея міста-саду, її доля. Міста-музеї. Нові міста.

Місто в сучасних умовах соціально-економічного і політичного розвитку країни в цілому та окремих регіонів. Зміна принципів і технологій проектування розвитку міста (на матеріалах українських і зарубіжних міст).

Неоліберальна модель економічного і політичного розвитку суспільства. Оцінка неоліберального розвитку міст з позиції критичної географії й соціології. Особливості неоліберальної міської політики. Просторові трансформації в містах в умовах сучасних соціальних і економічних змін. Київ як арена сучасних неоліберальних урбанізаційних процесів.

Тема 9. Місто в розселенні населення та територіальній організації господарства. Міські системи (міські агломерації, урбанізовані райони, урбанізовані зони, мегалополіси)

Міста і територіальна організація продуктивних сил. Системний підхід до аналізу місця міст у територіальній організації продуктивних сил. Місто як система у великій системі міст.

Основи класичної каркасної концепції. Поняття «каркас» і «тканина», їхнє співвідношення. Конструкція «мережі зірок» у просторовому економічному аналізі. Теорії кумулятивного зростання і розвитку. Концепції «полюсів зростання» Ф. Перру, «полюсів розвитку» Ж. Будвіля, «осей розвитку» П. Потье та ін. Поняття центрального міста, його різні аспекти, географічна інтерпретація в конкретних умовах. Оцінка фокусних точок з великим містоутворюючим потенціалом. Положення в центрі ареалів великого економічного значення. Положення на міжареальних вісях, на перепадах економічних потенціалів територій, на контактах природних зон. Положення в фокусах міжнародних зв'язків, нірні і базові міста в районах освоєння. Оптимальні точки («полюси») і «коридори» зростання міст. Регіональна політика вирівнювання умов життя в різних поселеннях регіону і проблема «точок зростання» на емпіричному матеріалі слабких і сильних регіонів.

Значення для прогнозу перспектив розвитку міст визначення «ядер» територіальної організації продуктивних сил країни: центрів і арсеналів найбільш високої економічної активності та науково-технічного прогресу; металургійних, енергетичних, паливних і сировинних баз; найважливіших сільськогосподарських ареалів; трас і фокусів міжрайонних зв'язків.

Особливості та закономірності формування систем міст у районах різних економіко-географічних типів. Міста в районах зосередження промислових ресурсів (вугілля, нафти, руд чорних і кольорових металів, лісу, гідроенергії). Міста – центри сільськогосподарських територій. Міста відпочинку (курорти, гірничо-туристичні центри, екскурсійні центри).

Опорний каркас розселення Г. М. Лаппо. Визначення, елементи, властивості, стадії формування опорного каркаса розселення. Просторові

форми опорних каркасів. Складові каркасного ефекту. Значення концепції опорного каркаса розселення.

Територіальні системи міст (урбанізовані системи, міські системи), їх моделі. Просторовий і функціональний феномен міської агломерації. Міські агломерації, фактори їх утворення і методи виділення. Просторова структура і шляхи формування агломерацій. «Міста-супутники». Властивості агломерацій. Етапи розвитку великих міських агломерацій. Критерії виділення меж агломерацій. Управління агломераціями. Переваги і недоліки агломерацій. Проблеми агломерацій. Найбільші агломерації світу.

Урбанізований район, зона. Конурбація. Мегалополіси, фактори їх формування і роль в розвитку суспільства. Особливості процесу мегалополізації. Найбільші мегалополіси світу. Мегалополіс Північно-Східного узбережжя США (Бостон – Вашингтон). Мегалополіси Чикаго – Піттсбург, Сан-Франциско – Лос-Анджелес. Міста Західної і Центральної Європи. Англійський мегалополіс (Лондон – Ліверпуль). «Дельта-поліси».

Тема 10. Урбанізаційні процеси та міста України

Передумови сучасних процесів розвитку міст в Україні. Етап зародження і становлення міст. Особливості та характерні риси розвитку міст і містобудування в Україні в XX ст. Індустріальний період розвитку міст. Період незалежної України. Чинники гальмування процесу субурбанізації в Україні. Особливості сучасних урбанізаційних процесів в Україні. Урбанізаційна структура України. Міські агломерації. Проблеми урбанізації в Україні. Пріоритетні заходи для покращення ситуації.

2. ПРАКТИЧНІ ТА СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Практична робота № 1. Динаміка урбанізації в Україні

Мета: З'ясувати тенденції урбанізаційних процесів у розрізі областей України.

Завдання:

1. Користуючись додатком А побудуйте графік динаміки міського населення України (у тис. осіб). Виявіть тенденції в динаміці міського населення.

2. Користуючись додатком А, розрахувати приріст міського населення України в цілому та за окремими областями (у відсотках за міжпереписні періоди 1959-1970 рр., 1970-1979 рр., 1979-1989 рр., 1989-2001 рр., 2001-2022 рр.). Результати занести до таблиці 1.

3. За даними приросту міського населення в період 2001-2022 рр. здійснити типізацію регіонів України за темпами розвитку урбанізаційних процесів. Зробити висновки щодо тенденцій розвитку урбанізаційних процесів в областях України.

Додаток до завдання 2. Приклад оформлення таблиці та розрахунку приросту.

Таблиця 1

Приріст міського населення України (%)

Назви обласних регіонів	1970 до 1959	1979 до 1970	1989 до 1979	2001 до 1989	2022 до 2001	2022 до 1959
Україна	120,9	122,0	124,5	90,9	...	---
1.АР Крим					-	-
2. Вінницька	110,2	125,9	95,5	...	...	...

Приклад розрахунку приросту на основі даних таблиці 1.

Вінницька область

Приріст міського населення (період 1959-1970 рр.) $542:363 \times 100 = 149,3\%$
(приріст 49,3%)

Період 2001-2022рр. $790:819 \times 100 = 96,5\%$ (скорочення 3,5%)

Практична робота № 2. Процеси урбанізації в Україні

Мета: Визначити тенденції динаміки урбанізаційних процесів в Україні залежно від соціально-економічних факторів, що діють у регіонах і в країні в цілому.

Завдання:

1. Користуючись додатком А, обчислити динаміку рівня урбанізації України (у %). Виявіть тенденції в динаміці рівня урбанізації.
2. За даними рівня урбанізації на 2022 р. здійснити типізацію регіонів України. Зробити висновки щодо особливостей розвитку урбанізаційних процесів в областях України.
3. Зробити аналіз і відповідні висновки із зазначенням факторів, що впливають на динаміку урбанізаційних процесів.

Додаток до завдання 1. Приклад оформлення таблиці та розрахунку рівня урбанізації.

Таблиця 1

Динаміка рівня урбанізації України (%)

Назви обласних регіонів	1959	1970	1979	1989	2001	2019	2022
Україна	45,7	54,5					
1. АР Крим							
2. Вінницька	17,0	25,4					

Рівень урбанізації (У) = Чисельність міського населення : Загальну чисельність населення × 100 (%)

Вінницька обл. (1959 р.) $У = 363 : 2132 = 0,17 \times 100 = 17,0 \%$

Практична робота № 3. Динаміка кількості населення найбільших міст України

Мета: Визначити тенденції динаміки кількості населення найбільших міст України залежно від соціально-економічних факторів, що діють у регіонах і в країні загалом.

Завдання:

1. Користуючись таблицею 1, обчислити динаміку кількості населення в найбільших містах України за 43 роки.

2. Побудувати графіки динаміки кількості населення у найбільших містах України, а також графік разом по десяти містах і за часткою десяти найбільших міст у населенні України у відсотках.

3. Зробити аналіз і відповідні висновки із зазначенням факторів, що впливають на зміну кількості населення в даних містах.

Таблиця 1

Динаміка кількості населення найбільших міст України в 1979–2022 рр.

Міста	Кількість населення, тис. осіб							Динаміка кількості населення 1979-2022 рр., %
	1979	1989	2001	2005	2011	2020	2022	
Київ	2164	2603	2611	2693				
Харків	1444	1610	1470	1463				
Дніпропетровськ	1066	1178	1065	1047				
Одеса	1046	1115	1029	1002				
Донецьк	1024	1113	1016	994				
Львів	779	881	815	795				
Запоріжжя	669	791	733	735				
Кривий Ріг	671	726	669	692				
Миколаїв	458	524	514	508				
Маріуполь	503	519	492	480				
10 найбільших міст	10287	11557	10877	10859				
Частка населення 10 найбільших міст у населенні України, %	20,7	22,4	22,4	23,1				

Практична робота № 4. Географічна панорама міст світу

Мета: Навчитися оперувати актуальною міжнародною статистичною інформацією, сформулювати розуміння стосовно розташування, факторів виникнення і особливостей розвитку найбільших агломерацій світу.

Завдання:

1. Користуючись даними інтернет-сайтів, скласти таблицю "Найбільші агломерації світу" (назва агломерації; кількість населення; країна; континент; складові елементи). Виписати агломерації з населенням понад 10 млн осіб.

2. Нанести на контурну карту світу найбільші агломерації з населенням понад 10 млн осіб, відобразивши за допомогою умовних позначень групи агломерацій з різною кількістю населення.

3. Зробити висновки щодо географічного положення агломерацій та факторів, що визначають їхнє розташування.

Додаток до завдання 1. Приклад оформлення таблиці 1.

Таблиця 1

Найбільші агломерації світу

Назва агломерації	Кількість населення	Країна	Континент	Складові елементи

Семінарське заняття 1. Основи геоурбаністики. Історія зародження геоурбаністики

1. Зарубіжний досвід урбаністичних досліджень
2. Дослідження міст у СРСР
3. Підходи до дослідження урбанізаційних процесів в Україні
4. Характеристика світового процесу урбанізації
 - 4.1. Динаміка світового процесу урбанізації
 - 4.2. Характерні риси міського вибуху

Семінарське заняття 2. Місто в сучасному світі

1. Місто як об'єкт дослідження суспільної географії.
Місто як інтегральний об'єкт дослідження в суспільній географії. Дефініції міста. Функції міст. Критерії виділення міст. Властивості й фактори формування міст.
2. Економіко-географічне положення як визначальне поняття геоурбаністики.
Поняття "економіко-географічне положення" та "економіко-географічні відносини" в суспільній географії. Основні територіальні рівні ЕГП. Основні риси економіко-географічного положення. Складність кількісної оцінки ЕГП.
3. Класифікація і типологія міст.
Ознаки, за якими здійснюються схеми класифікації й типології міст. Класифікація міст за людністю. Типологія міст за ЕГП. Типологія міст за народногосподарськими функціями. Типологія міст за ступенем їхньої участі в територіальному поділі праці. Типологія

міст за генетичними ознаками. Типологія міст за типами перспективного розвитку. Типологія міст за якістю життя населення. Комплексна класифікація монофункціональних міст.

4. Основні історичні етапи розвитку міст.

Основні історичні типи міст. Стародавнє місто. Середньовічне місто. Місто нового і новітнього часу. Радянське місто. Концепції міста майбутнього.

Семінарське заняття 3. Місто у глобалізованому просторі (4 год.)

1. Глобальні міста

Передумови виникнення глобальних міст. Еволюція теорії «глобальних міст». Концепції глобальних міст. Сучасна географія глобальних міст.

2. Конкурентоспроможність міста як фактор розвитку

Поняття і основні передумови. Індикатори конкурентоспроможності. Класифікації факторів конкурентоспроможності. Маркетинг і брендінг міста.

3. Міста в умовах неоліберального розвитку суспільства

Неоліберальна модель економічного і політичного розвитку суспільства. Оцінка неоліберального розвитку міст з позиції критичної географії й соціології. Особливості неоліберальної міської політики. Просторові трансформації в містах в умовах сучасних соціальних і економічних змін. Київ як арена сучасних неоліберальних урбанізаційних процесів.

4. Міста як арени конфліктів

Типізація проблем великих міст. Конфлікти в політичній, економічній, соціальній сферах, а також у сфері взаємовідносин між людиною та природою. Шляхи розв'язання міських проблем. Проблеми малих міст України і можливі напрямки їхнього розвитку.

Семінарське заняття 4. Місто як система. Місто в системі міст (4 год.)

1. Системний аналіз міста й урбанізованих систем.

Застосування системного аналізу в геоурбаністиці. Поняття урбанізованих систем. Властивості й принципи конструювання урбанізованих систем. Ознаки міста як системи. Підсистеми міста. Соціально-економічний паспорт міста.

2. Системна концепція вивчення міст і провідні теоретичні моделі дослідження міських мереж.

Системна концепція дослідження міст Б.Беррі. Модель «Ізольована держава» Й.фон Тюнена. Транспортна ієрархічна модель Й. Коля. Модель центральних місць В. Кристаллера. Економічний ландшафт А. Льоша. Секторальна структура міських систем. У.Ізарда. Правило Ципфа «ранг-розмір». Закон К. Кларка. Гравітаційні моделі розвитку міст. Динамічні моделі розвитку міст.

Семінарське заняття 5. Основи міської політики

1. Міжнародний досвід здійснення міської політики. Європейський контекст
2. Концепція сталого (збалансованого) міського розвитку
3. Планування соціально-економічного та просторового розвитку міст в Україні
4. Стратегічне планування міського розвитку

3. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ

Види індивідуального (самостійного) завдання – реферати з теми або вузької проблематики.

Мета індивідуального завдання – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи.

Підготовка реферату – один із видів дослідницької роботи здобувачів вищої освіти. Даний вид роботи сприяє розвитку пошукової, дослідницької діяльності та творчого розв’язання навчально-виховних завдань у закладах вищої освіти.

Реферат (від. лат. *refero* – повідомляю, доповідая) – це стислий виклад у письмовому вигляді наукової літератури з теми, вчення, змісту книги тощо. Реферат також передбачає наявність доповіді на дану тему, що включає огляд наукових та інших джерел з обраної теми або виклад змісту пошукової роботи. Важливо зазначити, що у рефераті необхідно не лише висвітлити відповідну інформацію, а й показати своє ставлення до неї.

Реферат демонструє ерудицію дослідника, його вміння самостійно аналізувати, систематизувати, класифікувати й узагальнювати суттєву наукову інформацію.

Обсяг реферату визначається специфікою теми і змістом матеріалу, кількістю відомостей, їх науковою цінністю або практичним значенням. Рекомендований обсяг становить 10-20 сторінок друкованого тексту.

Процес підготовки реферату має містити в собі наступні етапи:

- ✓ Вибір теми.
- ✓ Вивчення спеціальної літератури за темою реферату.
- ✓ Складання плану.
- ✓ Добір і вивчення додаткових джерел та інформації з обраної теми.
- ✓ Добір практичного та статистичного матеріалу.
- ✓ Опрацювання зібраного матеріалу.
- ✓ Безпосереднє написання тексту реферату.
- ✓ Формулювання висновків.
- ✓ Оформлення реферату і списку джерел інформації.
- ✓ Самокритична оцінка змісту і виправлення помилок.
- ✓ Підготовка тез або доповіді до захисту реферату.

- ✓ Захист реферату (під час семінарського заняття, на студентській конференції та ін.).

Тему реферату здобувач вибирає у відповідності до рекомендацій викладача або ж самостійно, відповідно власного рівня підготовленості та здібностей, а також маючи на увазі перспективу подальшого використання реферату для написання курсових та підсумкових кваліфікаційних робіт. Вибір теми реферату здобувач повинен узгоджувати з викладачем.

Структура реферату вищого навчального закладу (орієнтовна):

- о Титульна сторінка;
- о Зміст;
- о Вступ;
- о Основна частина, яка складається з розділів, пунктів та підпунктів;
- о Висновки;
- о Список використаних джерел;
- о Додатки (за необхідністю).

У вступі обґрунтовуються актуальність теми, її особливості, значущість з огляду на потреби суспільства та розвиток конкретної галузі науки або практичної діяльності.

В основній частині здійснюється огляд основних теоретичних та експериментальних досліджень з теми, зазначається, хто з науковців вивчав дану проблему, які ідеї висловлював. Визначаються сутність проблеми, основні чинники, що зумовлюють розвиток явища або процесу, що вивчається, наводиться перелік основних змістовних аспектів проблеми, які розглядалися вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, з'ясовуються причини їх слабого висвітлення.

Проводиться поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій щодо проблеми, висвітлюються власні судження та думки відносно перспектив розвитку проблеми. Подаються статистичні або якісні результати роботи, схеми, малюнки, моделі, описи, систематизована реферативна інформація та її аналіз тощо;

У висновках надаються узагальнені ідеї, думки, оцінки, пропозиції автора. До списку використаних джерел включають публікації, звертаючи особливу увагу на публікації за останні 5-10 років, Інтернет-ресурси. Кількість використаних джерел у списку повинна становити не менше 10 праць, які оформлені відповідно до сучасних вимог оформлення бібліографії.

У додатках за необхідності наводяться формули, таблиці, схеми, якщо вони суттєво полегшують розуміння роботи.

Оцінюють реферат, спираючись на наступні критерії:

- відповідність теми змісту реферату;
- глибина і повнота розкриття теми;
- логіка викладення матеріалу;
- термінологічна чіткість;
- рівень навичок самостійної роботи з науковою літературою та вміння її критично аналізувати;
- власне бачення проблеми автором, самостійний, творчий характер роботи;
- правильне оформлення реферату і списку використаних джерел;
- урахувати уміння автора відібрати найсуттєвіший матеріал для короткого виступу;
- якість презентації результатів реферативного дослідження.

Теми рефератів

1. Процеси урбанізації: суперечність тенденцій
2. Урбанізація в контексті демографічного розвитку
3. Світова урбанізація та глобальні проблеми сучасності
4. Теоретичні передумови управління процесами урбанізації
5. Задачі та особливості державної політики управління урбанізацією
6. Регіональні особливості урбанізації
7. Особливості процесу проектування міст та систем розселення
8. Економіко – географічна основа розвитку міст
9. Аналіз прогнозів та проектів регулювання розселення та розвитку міст
10. Місто як об'єкт географії
11. Місто в розселенні та територіальній структурі господарства
12. Проблеми розвитку великих міст
13. Місто як система
14. Просторовий розвиток міст
15. Регіональні системи міст
16. Розвиток містобудівних ідей
17. Аналіз економіко – географічного положення міст
18. Міста Стародавнього світу
19. Середньовічне місто
20. Міста нового часу

4. САМОСТІЙНА РОБОТА

Самостійна робота здобувачів вищої освіти як один з компонентів навчального процесу, є системою організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на підготовку за напрямками і спеціальностями фахівців відповідних освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів. Самостійна робота є основним способом засвоєння здобувачем навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять, без участі викладача.

У зміст позааудиторної самостійної роботи включається підготовка до семінарів, лекцій, написання рефератів та курсових робіт та ін. Студенти навчаються одержувати теоретичні знання не тільки на лекціях і семінарах, але й шляхом самостійного засвоєння навчального матеріалу.

Самостійна робота забезпечується всіма навчально-методичними засобами, необхідними для вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми: нормативними документами, підручниками, навчальними та методичними посібниками, науковими працями, статистичними матеріалами, інформаційно-довідковою літературою, конспектами лекцій, навчально-методичним комплексом тощо.

Завдання передбачають вивчення тем шляхом опрацювання наукової, навчально-методичної літератури. Здобувачам пропонується скласти конспекти та тези з метою підготовки до модульного контрольної роботи та екзамену. Важливою складовою самостійної роботи є підготовка до семінарських занять, яка повинна виконуватися студентами відповідно до завдань. До основних завдань з підготовки до семінарських занять належать: конспект чи тези питань з теми семінару, ведення словника, виконання практичних завдань (складання описів, характеристик тощо), порівняльний аналіз статистичних матеріалів, підготовка окремих повідомлень, рефератів, презентацій та інше. Перелік тем самостійної роботи приведений нижче, які є обов'язковими для вивчення. Окрім зазначених тем, здобувачі можуть пропонувати інші теми у рамках цієї навчальної дисципліни.

Перелік тем самостійної роботи

Змістовий модуль 1. Наукові основи урбаністики

Тема 1. Урбаністика як наука (4 год.)

1. Урбаністика, її зміст та задачі.
2. Міждисциплінарний та інтегруючий характер досліджень та розробок з проблем міст.

3. Географія та містобудівництво.
4. Місце географії в містобудівному проектуванні.

Тема 2. Місто як об'єкт дослідження урбаністики (4 год.)

1. Поняття «місто» та основні проблеми його визначення. Міста як складні комплекси дослідження.
2. Основні підходи різних наукових дисциплін до вивчення міст.
3. Місто як об'єкт дослідження географії.
4. Міська антропологія. Архітектура і містобудування.
5. Критерії виділення міст. Підходи до виділення міст.

Тема 3. Основні історичні етапи розвитку міст (6 год.)

1. Основні історичні етапи розвитку міст. Міста і географічний поділ праці.
2. Риси перших міст. Міста рабовласницького суспільства.
3. Міста Стародавнього світу.
4. Міста феодального суспільства. Середньовічні міста Європи, Америки, Азії.
5. Вплив Великих географічних відкриттів на розвиток міст. Розвиток географічних, архітектурних, філософських уявлень про міста і теорії міста. Нові відомості про міста в епоху географічних відкриттів.
6. Міста Європи в епоху Відродження.
7. Міста світу в Новий час. Розвиток міст в Європі, Америці, Азії в XIX і XX ст., на початку XXI ст.
8. Містобудівні пошуки концепції міста майбутнього.

Тема 4. Економіко-географічне положення міст як визначальне поняття урбаністики (6 год.)

1. Економіко – географічне положення міст як найважливіший фактор зростання міста.
2. Структура ЕГП міст. Аспекти ЕГП. Основні територіальні рівні ЕГП. Основні риси ЕГП.
3. ЕГП міста – основа аналізу тенденцій і прогнозу перспектив розвитку міста. Діалектичність, суперечливість категорії ЕГП.
4. Зміна ЕГП в умовах глобалізації. Проблема кількісного виміру ЕГП (поряд з якісною оцінкою).

Тема 5. Класифікація і типологія міст (6 год.)

1. Типологія і класифікація міст. Ознаки, за якими здійснюються схеми класифікації й типології міст.
2. Класифікація міст за людністю. Типологія міст за ЕГП. Типологія міст за господарськими функціями. Типологія міст за ступенем їхньої участі в територіальному поділі праці. Типологія міст за генетичними ознаками. Типологія міст за умовами і перспективам їх розвитку. Типологія міст за якістю життя населення. Комплексна класифікація монофункціональних міст.
3. Особливості та закономірності формування систем міст у районах різних економіко-географічних типів.

Тема 6. Місто як система. Просторова структура та функціональне зонування міст (8 год.)

1. Застосування системного аналізу в урбаністиці. Поняття урбанізованої системи. Властивості й принципи конструювання урбанізованих систем.
2. Функціональна структура міст. Містоутворюючий потенціал міста та його оцінка. Основні містоутворюючі функції. Провідні (стрижневі) функції. Сполучення і взаємозумовленість функцій.
3. Системна концепція дослідження міст Б. Беррі. Модель «Ізольована держава» Й. фон Тюнена. Транспортна ієрархічна модель Й. Коля. Модель центральних місць В. Кристаллера. Економічний ландшафт А. Льюша. Секторальна структура міських систем У. Ізарда. Правило Ципфа «ранг-розмір». Закон К. Кларка. Гравітаційні моделі розвитку міст. Динамічні моделі розвитку міст.
4. Моделі територіальної структури міст Е. Барджесса, Х. Хойта, Ч. Харріса, Е. Ульмана. Територіальна структура великих міських утворень/столичних регіонів.
5. Мікрогеографія міста. Загальні основи планувальної організації міста. Мікрогеографічний аналіз міста. Особливості та завдання дослідження мікрогеографії міста.
6. Основні принципи проектування міста.
7. Структура і будівельне зонування міста. Функціональні зони міської забудови та їх сумісність.
8. Промисловість у місті. Принципи взаємного розміщення промислових і житлових районів у плані міста.

9. Селітебні території міста. Методи розрахунків обсягів житлового будівництва. Організація житлових районів і мікрорайонів. Ступінчаста система культурно-побутового обслуговування.
10. Проблеми використання підземного простору міст. Урбаністика і підземна урбаністика. Концепції просторової урбаністики та підземної урбаністики. Географічні аспекти підземної урбанізації.

Змістовий модуль 2. Урбанізація як феномен сучасного світу

Тема 7. Урбанізація як глобальний соціально-економічний процес.

Просторові закономірності урбанізації (8 год.)

1. Індустріалізація і зростання міст. Урбанізація у вузькому й широкому розумінні. Феномен урбанізації.
2. Характерні ознаки сучасної урбанізації. Рівні й етапи розвитку урбанізації.
3. Тенденції урбанізації. Стадії урбанізації за Д. Джиббсом, їх взаємозв'язок з еволюцією суспільства.
4. Шляхи, стадії, фази урбанізації. Регіональні особливості сучасної стадії урбанізації.
5. «Хибна урбанізація» в країнах, що розвиваються. Особливості просторової еволюції урбанізації. Процеси субурбанізації, гіперурбанізації, рурбанізації, джентрифікації, контрурбанізації, маятникових міграцій.
6. Глобальність урбанізаційних процесів. Географічна панорама міст світу.

Тема 8. Сучасні урбаністичні тенденції в світі. Формування «міст майбутнього». Світові міста (8 год.)

1. Особливості світових урбанізаційних процесів на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Макрополізація світу. Формування агломераційних і надагломераційних утворень (мегалополісів). Перспективи урбанізації.
3. Новітні тенденції урбанізації в ХХ ст. Планета великих міст.
4. Технополіси як образ і тенденція розвитку міст.
5. Глобальне місто. Загальні підходи до виділення глобальних міст. Теорії глобальних (світових) міст П. Геддеса, П. Холла, Г. Ріда, Дж. Фрідмана, С. Сассен. Дослідження групи GaWC П. Тейлора.

6. Формування «міст майбутнього» (green-city, smart-city, creative-city тощо). Ідея міста-саду, її доля. Міста-музеї. Нові міста.
7. Зміна принципів і технологій проектування розвитку міста (на матеріалах українських і зарубіжних міст).

Тема 9. Місто в розселенні населення та територіальній організації господарства. Міські системи (міські агломерації, урбанізовані райони, урбанізовані зони, мегалополіси) (8 год.)

1. Місто як система у великій системі міст.
2. Основи класичної каркасної концепції. Теорії кумулятивного зростання і розвитку. Концепції «полюсів зростання» Ф. Перру, «полюсів розвитку» Ж. Будвіля, «осей розвитку» П. Потье та ін.
3. Поняття центрального міста, його різні аспекти, географічна інтерпретація в конкретних умовах.
4. Опорний каркас розселення Г.М. Лаппо. Просторові форми опорних каркасів. Складові каркасного ефекту.
5. Територіальні системи міст (урбанізовані системи, міські системи), їх моделі.
6. Міські агломерації, фактори їх утворення і методи виділення. Просторова структура і шляхи формування агломерацій.
7. Урбанізований район, зона. Конурбація. Мегалополіси, фактори їх формування і роль в розвитку суспільства.
8. Особливості процесу мегалополізації. Найбільші мегалополіси світу.

Тема 10. Урбанізаційні процеси та міста України (8 год.)

1. Етап зародження і становлення міст.
2. Особливості та характерні риси розвитку міст і містобудування в Україні в ХХ ст.
3. Індустріальний період розвитку міст.
4. Період незалежної України. Чинники гальмування процесу субурбанізації в Україні.
5. Особливості сучасних урбанізаційних процесів в Україні. Міські агломерації.
6. Проблеми урбанізації в Україні. Пріоритетні заходи для покращення ситуації.

5. ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Урбанізація і урбаністика. Поняття урбаністики.
2. Предмет, задачі та зв'язок курсу з дисциплінами соціо – економіко – географічного циклу.
3. Позитивні та негативні риси урбанізації.
4. Феномен гіперурбанізації
5. Методи дослідження міст та міського розселення
6. Методичні основи вивчення міст. Схема економіко – географічного вивчення міст.
7. Головні особливості сучасної урбанізації.
8. Поняття урбанізація. Деякі географічні аспекти урбанізації.
9. Проблеми сучасних міст.
10. Географічні аспекти містобудівництва.
11. Вивчення населення міст.
12. Основні соціально – географічні закономірності урбанізації.
13. Урбанізація. Канали зростання міського населення. Основні показники урбанізації.
14. Поняття “місто”, “селище міського типу”. Критерії визначення міських поселень.
15. Міські агломерації. Методика визначення. Типи агломерацій.
16. Агломерації. Мегалополіси. Найкрупніші агломерації світу.
17. Урбанізація: визначення, типи та види.
18. Основні історичні етапи розвитку міст.
19. ЕГП – фундаментальне теоретичне поняття урбаністики.
20. Зв'язок ЕГП міст з територіальним поділом праці.
21. Розчленування поняття ЕГП.
22. Міста і географічний поділ праці.
23. Геоекологічні аспекти урбанізації.
24. Види та напрямки техногенних впливів на міське середовище.
25. Геоекологічні підходи до вивчення міст.
26. Загальна методична схема геоекологічного вивчення міст.
27. Системний аналіз міста.
28. Моделі урбанізованих систем.
29. Класифікація і типологія міст.
30. Моделі ієрархічної організації урбанізованих систем.
31. Моделі просторової нерівномірності урбанізованих систем.
32. Моделі просторової взаємодії урбанізованих систем.

33. Динамічні моделі урбанізованих систем.
34. Містобудівні пошуки концепції міста майбутнього.
35. Процес проектування міст. Роль географічних підходів.
36. Організація проектування міст.
37. Економіко – географічна основа розвитку міст. Містоутворюючий потенціал міста та його оцінка.
38. Економіко – географічна основа розвитку міст. Демографічні фактори.
39. Оцінка прогнозів розвитку продуктивних сил для цілей проектування розселення і міст.
40. Територіальне зростання міст. Вибір території. Основи планувальної організації міста.
41. Використання порогового аналізу для рішення проблем розвитку міст.
42. Проблеми використання підземних просторів.
43. Функціональна структура міста.
44. Центральні функції міст.
45. Технополіси – визначення, зміст, значення.
46. Територіальний зміст функцій.
47. Планувальна організація міст.
48. Тенденції розвитку планувальної структури міст.
49. Принципи сучасного містобудівництва.
50. Гнучкість планувальної структури міста. Схеми планувальної структури міст.
51. Функціональне зонування міст. Схеми функціонального зонування.
52. Розміщення промисловості в місті.
53. Планування житлових районів міста.
54. Система суспільних центрів міста. Система зелених насаджень міста.
55. Організація міського транспорту міста.
56. Оцінка якості планувальної структури міста. Розселення усередині міста.
57. Основні напрямки досліджень в області урбанізації і міст.
58. Містобудівна оцінка території міст. Економічна оцінка.
59. Теорія урбаністики.
60. Періодизація розвитку української урбаністики.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Берданова О.В., Вакуленко В.М., Валентюк І.В. Планування соціально-економічного розвитку міста : монографія. За ред. В.М. Вакуленка, М. К. Орлатого. К., 2011. 160 с.
2. Безлюбченко О. С., Завальний О.В. Урбаністика : навч. посібник для студентів. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. 274 с.
3. Гладкий О. В. Географія міст. Геоурбаністика : підручник. О. Гладкий, С. Іщук; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К. : Паливода А. В., 2014. 299 с.
4. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика). К., 2010. 536с.
5. Дронова О. Л. Геоурбаністика : навч. посібник. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 419 с.
6. Лаврик О. Д., Власенко Р.П. Основи геоурбаністики: навч. посіб. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2022. 158 с.
7. Посацький Б.С. Основи урбаністики. Навчальний посібник. Друге видання, доповнене. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 368 с.
8. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія. За ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. К.: Видавництво "Фенікс", 2017. 438 с.

Додаткова

1. Аверкина М.Ф. Вплив теорії стійкого розвитку міст на теорії урбаністики. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Економіка". 2012. Вип. 19. С.262-266.
2. Балусєва О.В. Урбанізаційні процеси: аналіз світових тенденцій. Економіка та держава. 2011. № 6. С. 53-56.
3. Денисенко О. О. Процеси метрополізації: світогосподарський аспект. К., 2012. 193с.
4. Географічна енциклопедія України. В 3 –х т. Відп. ред. О.М. Маринич. К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1989. Т.1-3.
5. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці: Рута, 2003. 392с.
6. Івченко А. Міста України. Довідник. К.: НВП "Картографія", 1999. 136с.

7. Івченко А. Містечка України. Довідник. НВП "Картографія", 2000. 184с.
8. Карлова О.А., Гуляк Р.Е. Функціонування міста як складної соціально-економічної системи. Комунальне господарство міст. Серія Економічні науки. 2008. № 80. С. 3-11.
9. Крамаренко Р.М. Столичний мегаполіс у глобальній конкурентній моделі економічного розвитку: [монографія]. К.: КНЕУ, 2014. 224 с.
10. Кузнецов С. Г., Ананян І.І., Богак Л.М.. Територіальне планування і розвиток міст. Донецьк : Норд-Прес, 2008. 335 с.
11. Куйбіда В.С., Білоконь Ю.М. Територіальне планування в Україні: європейські засади та національний досвід. К., 2009. 108 с.
12. Міста України. За заг. ред. А.В. Толстоухова. К.: ТОВ "Поліпрінт", 2004. 465 с.
13. Посацький Б.С. Основи урбаністики. Ч.І. Урбанізація та територіальне розпланування: Навч. посібн. Вид. друге. Доп. Львів: Манускрипт, 2002.
14. Посацький Б.С. Основи урбаністики. Ч.ІІ. Розпланування та забудова міст. Навч. посібн. Львів: Вид-во НУ «ЛП», 2001.
15. Посацький Б.С. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ-ХХІ ст..). Львів: Вид-во НУ «ЛП», 2007.
16. Розселення в Україні: проблеми і перспективи. Під ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. К.: РВПС України НАН України, 2006. 269с.
17. Соціально – економічна географія України: Навч. посібник. За ред. проф. О.І. Шаблія. Львів: Світ, 2000. 680 с.
18. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Одеса: Астропрінт, 2009. 544 с.
19. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. Одеса: Астропрінт, 2005. 632 с.
20. Топчієв О. Г., Мальчикова Д.С. Планування території: навчальний посібник. Херсон : Грінь Д. С, 2014. 268 с.
21. Урбаністика: Навчальний посібник. О.С. Безлюбченко, О.В. Завальний. Харків: ХДАМГ, 2003. 244 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Асоціації міст України. Офіційний сайт Асоціації міст України.: URL: <http://auc.org.ua/bill>.
2. Державна служба статистики. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Статистична інформація. URL: www.ukrstat.gov.ua
3. Китайські міста, економіка яких дорівнює економіці цілих країн. URL: <https://businessviews.com.ua/ru/economy/id/ekonomika-kitaju-1924/>
4. Топ-10 глобальних міст світу. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2008/10/24/9475/>
5. Україна: огляд урбанізації. URL: [https://documents1.worldbank.org/curated/en/787061473856627628/pdf/A](https://documents1.worldbank.org/curated/en/787061473856627628/pdf/A%20CS15060-REVISED-PUBLIC-UKRANIAN-ukr-web-text-cover.pdf)
[CS15060-REVISED-PUBLIC-UKRANIAN-ukr-web-text-cover.pdf](https://documents1.worldbank.org/curated/en/787061473856627628/pdf/A%20CS15060-REVISED-PUBLIC-UKRANIAN-ukr-web-text-cover.pdf)
6. Globalization and World Cities: Research Network. URL: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/index.html>
7. New Urbanism. URL: <http://www.newurbanism.org/>
8. Official site of the World Bank. URL: <https://databank.worldbank.org/home.aspx>

ДОДАТКИ

Додаток А

Чисельність населення за обласними регіонами України (тис. осіб)

Назва території	1959	1970	1979	1989	2001	2019	2022
1	2	3	4	5	6	7	8
Україна	41869	47126	49755	51704	48457	42153	41167
міське	19147	25688	30512	34591	32574	29257	28694
сільське	22722	21438	19243	17113	15883	12896	12474
Автономна Республіка Крим	1201	1813	2183	2456	2033	-	-
міське	775	1146	1467	1714	1274	-	-
сільське	426	667	716	742	759	-	-
області							
Вінницька	2132	2132	2046	1932	1773	1561	1510
міське	363	542	720	857	819	802	790
сільське	1769	1590	1326	1075	954	759	720
Волинська	893	974	1015	1062	1061	1036	1021
міське	231	313	407	519	533	541	533
сільське	662	661	608	543	528	495	488
Дніпропетровська	2705	3343	3639	3883	3567	3207	3096
міське	1899	2549	2927	3233	2960	2691	2606
сільське	806	794	712	650	607	516	490
Донецька	4263	4892	5160	5328	4842	4166	4059
міське	3656	4276	4599	4810	4364	3783	3693
сільське	607	616	561	518	478	383	366
Житомирська	1606	1626	1597	1545	1389	1220	1179
міське	417	568	706	818	775	721	703
сільське	1189	1058	891	727	614	499	476
Закарпатська	920	1057	1155	1252	1258	1257	1244
міське	265	314	437	515	466	466	463
сільське	655	743	718	737	792	791	781
Запорізька	1464	1775	1947	2081	1929	1706	1638
міське	829	1167	1384	1577	1458	1319	1270
сільське	635	608	563	504	471	387	368
Івано - Франківська	1095	1249	1332	1424	1410	1373	1352
міське	249	384	485	598	593	607	603
сільське	846	865	847	826	817	766	749
Київська	1714	1832	1924	1940	1828	1768	1795
міське	438	655	871	1042	1054	1097	1109
сільське	1276	1177	1053	898	774	671	686
Кіровоградська	1250	1259	1251	1240	1133	946	904
міське	380	552	654	743	682	598	576
сільське	870	707	597	497	451	348	328

Назва території	1959	1970	1979	1989	2001	2019	2022
Луганська	2452	2751	2787	2864	2546	2152	2103
міське	1944	2271	2357	2474	2191	1872	1834
сільське	508	480	430	390	355	280	269

Продовження додатку А

1	2	3	4	5	6	7	8
Львівська	2111	2429	2584	2748	2627	2522	2478
міське	821	1149	1374	1630	1559	1538	1516
сільське	1290	1280	1210	1118	1068	984	962
Миколаївська	1011	1147	1242	1331	1265	1131	1092
міське	400	605	750	875	839	774	751
сільське	611	542	492	456	426	357	341
Одеська	2038	2389	2544	2642	2469	2380	2351
міське	957	1335	1588	1745	1625	1595	1581
сільське	1081	1054	956	897	844	785	770
Полтавська	1627	1706	1741	1753	1630	1400	1352
міське	484	679	875	991	957	873	848
сільське	1143	1027	866	762	673	527	504
Рівненська	921	1048	1121	1170	1174	1158	1142
міське	158	288	408	530	550	550	542
сільське	763	760	713	640	624	608	600
Сумська	1486	1505	1463	1433	1300	1081	1036
міське	482	655	776	886	843	748	723
сільське	1004	850	687	547	457	333	313
Тернопільська	1086	1153	1163	1169	1143	1046	1022
міське	180	269	364	477	486	474	471
сільське	906	884	799	692	657	572	550
Харківська	2519	2826	3056	3196	2915	2675	2599
міське	1574	1958	2293	2512	2289	2168	2115
сільське	945	868	763	684	626	507	484
Херсонська	826	1031	1164	1240	1175	1037	1002
міське	333	555	677	759	706	636	615
сільське	492	476	487	481	469	401	387
Хмельницька	1606	1615	1558	1527	1431	1265	1229
міське	305	431	560	723	730	722	713
сільське	1301	1184	998	804	701	543	516
Черкаська	1487	1537	1547	1532	1403	1206	1161
міське	341	563	687	810	754	684	666
сільське	1146	974	860	722	649	522	495
Чернівецька	774	845	890	938	923	904	890
міське	203	292	337	395	374	391	386
сільське	571	553	553	543	549	513	504
Чернігівська	1573	1560	1502	1416	1245	1006	959
міське	353	540	665	756	727	656	633
сільське	1220	1020	837	660	518	350	326
Київ	1110	1632	2144	2602	2611	2951	2952

МАТЕРІАЛИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Методологічні принципи та методи дослідження міст та урбанізованих систем

В процесі соціально - економічного дослідження міст та урбанізованих систем (міського розселення) дотримуються таких **методологічних принципів:**

1. Комплексності, що передбачає проведення комплексних досліджень розселення міського та сільського населення, яке формує взаємопов'язану єдину мережу міських та сільських поселень. У радянській науці панували окремі дослідження проблем міського та сільського розселення, які через методологічні помилки, очевидно не могли забезпечити розробку реальних шляхів вирішення цих проблем. Отже, комплексний підхід розглядається географами як підґрунтя ефективності очікуваних науково - практичних рішень.

2. Територіальності, який означає, що розселення має значні територіальні відмінності, тому дослідник має дотримуватися територіального принципу аналізу динаміки та структури розселення в розрізі певних чітко окреслених межами територій різних рівнів (макро-, мезо- та мікрорівня). При порівняльній оцінці розселення двох конкретних територій останні повинні бути одного територіального рівня.

3. Системності - принцип, який має фундаментальне методологічне значення і широко застосовується в сучасній науці. Системні ідеї та принципи озброюють науку новою методологією пізнання складних процесів і явищ, до яких належить процес розселення. Більшість вчених замість поняття *системний принцип* вживає *системний підхід*, що майже одне й теж. Системний підхід передбачає розгляд об'єктів як елементів системи, що перебувають у тісній взаємодії та взаємозалежності.

Системний підхід у розселенні полягає у розгляді всіх поселень не як складових поселенської мережі, а як сукупність елементів конкретних територіальних систем розселення, пов'язаних між собою інтенсивними системоформуючими зв'язками. Системи розселення належать до класу географічних систем, тобто геосистем, методологічні засади формування яких розроблені відомими українськими географами М.Д. Пістуном, О.І. Шаблієм та О.Г. Топчієвим.

4. Керованості, що означає можливість регулювання соціально-економічних процесів розселення на національному (загальнодержавному) та

місцевому рівнях.

5. Перспективності, що передбачає дослідження не лише розвитку розселення у минулому та оцінку його сучасного стану, але й прогнозування розвитку розселення на конкретну перспективу.

Конкретно - наукові методи дослідження поділяються на дві групи: міждисциплінарні та спеціальні. До **міждисциплінарних методів дослідження міського розселення** належать [16]:

1. Статистичні методи, які широко застосовуються при аналізі динаміки та структури розселення. Найпростішим є **метод угруповань поселень** за якоюсь однією ознакою (людністю, генезисом, географічним положенням, функцією тощо). Найбільш цінними вважаються комбіновані угруповання за кількома ознаками, що дають можливість виявити певні залежності між взаємопов'язаними процесами (наприклад, угруповання за рівнем урбанізації районів та середньою людністю сільських поселень).

Метод середніх величин доцільно застосовувати на першому етапі досліджень, коли ставиться завдання дати побіжний узагальнений аналіз особливостей структури розселення за допомогою таких показників: середня людність одного поселення (або окремо міста, селища, села); середня густота поселенської мережі в розрахунку на 1000 км² території (всього, або окремо сільського); середня щільність населення в розрахунку на 1 км² території всього або окремо сільського); середній рівень урбанізації територій, за який приймається питома вага міського населення до всього населення.

Слід пам'ятати, що метод середніх величин має обмежений діапазон застосування, тому його доцільно вживати у поєднанні з іншими методами.

Кореляційний метод застосовується для визначення ступеня залежності та взаємозв'язків розселення від інших суспільно - просторових процесів. У розселенні можуть застосовуватися коефіцієнти парної, множинної та рангової кореляції залежно від об'єктів дослідження. Кореляційна залежність відображає кількісне співвідношення між розселенськими та іншими процесами, кожне з яких перебуває під впливом значної кількості інших причин. За допомогою кореляційного методу визначаються найважливіші чинники, що мають найбільший вплив, на динаміку та структуру розселення.

2. Математичні методи, серед яких у розселенні частіше застосовується метод математичного моделювання. Моделювання - це метод опосередкованого

вивчення об'єктів, явищ чи процесів за допомогою моделей, коли безпосереднє вивчення неможливе або недоцільне. В такому разі створюється модель, яка замінює ті аспекти і властивості оригінала, що є предметом дослідження. Метод моделювання значно розширяє можливості наукового пізнання, оскільки дає змогу усунути вплив другорядних чинників.

У сучасний період застосовуються різні типи моделей розселення (імітаційна, стохастична, гравітаційна, просторової взаємодії), з яких кожна вирішує свої завдання і має певні межі застосування. За допомогою моделі описуються загальні та головні властивості розселення, що відображають його сутність. Залежно від мети дослідження можуть застосовуватися моделі розселення на мікро-, мезо- та макрорівні. Першою моделлю розселення на макрорівні була гексагональна модель німецького географа Вальтера Крісталлера, в основу якої покладена теорія центральних місць.

Застосування комп'ютерного моделювання в сучасний період значно розширило можливості наукового пізнання розселення.

3. Географічні методи завжди широко застосовувалися в дослідженнях розселення. Зокрема, **метод типологічних класифікацій** поселень дає можливість узагальнити і класифікувати велику кількість поселень за певними ознаками (людністю, географічним положенням, часом виникнення, місцем у системах розселення, функціями, умовами розвитку тощо). В основі типології мають бути чітко визначені та кількісно виміряні критерії, інакше є небезпека суб'єктивізму в оцінці тих чи інших ознак типології поселень. Найбільш цінними є комплексні типології поселень за декількома ознаками. В Україні такі типології міст або всіх міських поселень розроблені Ю.І. Пітюренком та А.В.Степаненком. Значно менше застосовується цей метод щодо сільського розселення, що зумовлене головним чином відсутністю необхідної інформації.

Метод порівняльно - географічного аналізу належить до традиційних географічних методів дослідження, який застосовується для вивчення особливостей динаміки та структури розселення в різних регіонах країни. Він передбачає регіональний підхід до вивчення розселення, який дає можливість не лише виявити регіональні тенденції динаміки розселення, специфіку його структурної трансформації, але й регіональні системи розселення. Порівнюючи динаміку й структуру розселення у двох регіонах, ми поглиблюємо наші уявлення про причини цих особливостей і вплив на розселення в майбутньому.

Метод експедиційних (польових) досліджень розселення дотепер використовувався мало, але він має деякі переваги перед іншими методами і ефективні межі застосування. Зокрема, лише шляхом безпосереднього

обстеження поселень, особливо сільських, можливо класифікувати їх за географічним положенням відносно окремих компонентів природного середовища. Більше того, вивчити рівень зайнятості населення, економічну базу та соціальну інфраструктуру кожного поселення досліджуваного регіону можливо лише за допомогою експедиційного методу, тому що зараз централізовано (в області або столиці) таку інформацію отримати неможливо.

Топонімічний метод ще не знайшов належного застосування при дослідженні розселення. В той же час при з'ясуванні походження власних назв поселень дослідник може отримати цікаву інформацію щодо особливостей заселення території, географії міграцій, господарської діяльності, ареалів розселення національних меншин тощо. Для використання цього методу дослідження необхідна перш за все реставрація первинної топонімічної структури поселень України.

4.Картографічний метод широко застосовується при аналізі розселення. Для вивчення розселення традиційно складаються карти людності та типів міст або всіх міських поселень. Щодо сільського розселення, то воно відображається опосередковано через показник щільності сільського населення, що зовсім неправильно, оскільки цей показник дає уявлення про відмінності розміщення населення, а ніяк не про розселення. У 80-х роках новим видом динамічних карт розселення стали карти потенціалу поля розселення, запропоновані В.А. Євсєєвим та З.А. Васильєвою, які в узагальненому вигляді відображають взаємозв'язки між поселеннями і територією. Проте через брак інформації та складність картографування ці карти не одержали широкого застосування.

5.Історичні методи є важливим знаряддям пізнання розвитку процесу розселення в історичній ретроспективі. Сучасна поселенська мережа сформувалася протягом тривалого історичного періоду під впливом різноманітних чинників (політичних, економічних, соціальних тощо) в результаті дії певних закономірностей і тенденцій, одночасно відбувався процес еволюції і трансформації цієї мережі. Пізнати ці складні процеси розселення можливо за допомогою таких історичних методів:

Історико - генетичного, що полягає у виявленні причин та виділенні етапів формування поселенської мережі або будівництва окремих поселень;

Історико - типологічного, який полягає у поділі сукупності поселень на певні типи на основі різних історичних умов їх виникнення й функціонування;

Порівняльно - історичного, що передбачає аналіз особливостей розвитку розселення, властивостей подібності у різні історичні періоди розвитку країни;

Ретроспективного, який включає вивчення динаміки та структури розселення в минулому, виявлення його компонентів, що збереглися від минулих епох, та ступеня відповідності їх сучасним умовам і чинникам життєдіяльності суспільства.

Отже, роль історичних методів у соціально - економічних дослідженнях розселення має бути суттєво розширена.

6. Соціологічні методи поки що слабо використовуються в дослідженнях розселення, тому що, за твердженнями деяких учених, вони не відповідають цьому об'єкту пізнання. З цим не можна погодитися, оскільки методи вибіркового соціологічного опитування та експертних оцінок з успіхом можуть застосовуватися при виявленні актуальних проблем розвитку міст, селищ та сіл, а також визначенні стратегічних напрямів їх соціально - економічного розвитку.

В сучасний період у зв'язку із очікуваним реформуванням адміністративно - територіального устрою України виникає багато складних питань, у тому числі й суто розселенських, для вирішення яких доцільно провести низку вибірових соціологічних опитувань мешканців міст, селищ та сіл.

7. Метод районування дає можливість виявити територіальні відмінності структури розселення в межах країни або регіону. Районування розселення розглядається географами як один із різновидів соціально-економічного районування. А.І. Доценко вважає, що "районування розселення - це процес поділу поселенської мережі країни або регіону на окремі відносно цілісні частини за певними ознаками, кожна з яких відрізняється єдністю складових елементів" [16]. При районуванні розселення слід дотримуватися таких головних принципів як: об'єктивність, динамічність, перспективність, наявність районоформуючого центру - великого міста. Обґрунтованість районування розселення значною мірою визначається правильністю оцінки впливу районоформуючих чинників та вибору показників районування.

Районування розселення має як науково - пізнавальне, так і прикладне значення. Зокрема, схеми районування повинні використовуватися при розробці державної регіональної політики розселення.

8. ГІС – аналіз набув значного застосування в сучасній науці. Він поєднує методи системного аналізу та математичного моделювання і вважається самостійним прогресивним методом наукових досліджень. Цей метод полягає в автоматизованому створенні та використанні системи

геоінформаційних моделей просторового розподілу і взаємозв'язку основних параметрів розселення. ГІС – аналіз у розселенні передбачає моделювання сучасної міської та сільської поселенських мереж у їх взаємозв'язку та взаємозалежності. Для того, щоб одержати інформацію потрібної якості, при застосуванні цього методу необхідно забезпечити адекватний набір вихідних даних.

Отже, наведений аналіз методів дослідження міського розселення свідчить про те, що наукою розроблена низка методів, яка охоплює різноманітні засоби та прийоми одержання наукових знань. Залежно від мети та предмета дослідження потрібно використовувати той чи інший метод, за допомогою якого вчений може наблизитися до розкриття істини.

2. Періодизація розвитку української урбаністики

Розвиток української географії в умовах державності спонукає вчених до перегляду історії розвитку теорії та методології суспільно – географічної науки з нових позицій. Значна увага в цьому процесі має бути приділена географії населення та її розділам, зокрема таким, як географія сільських поселень (георуралістика) та географія міст (геоурбаністика). Широкий пласт проаналізованого літературного матеріалу дозволяє нам запропонувати загальну схему історичного розвитку української географії міст (геоурбаністики), виділивши в ній наступні періоди:

- 1. Період накопичення та систематизації фактичного матеріалу про місто як географічний об'єкт дослідження (XVIII – початок XX ст.).** Цей період характеризується нагромадження первинного фактичного і статистичного матеріалу та первинним його систематизуванням і аналізом. Місто зрідка виділяється як окремий об'єкт дослідження. Наукові роботи, що присвячені міській тематиці мають у своїй масі статистико – описовий характер або економіко – статистичний характер.
- 2. Географічне дослідження міста представниками української національної географії (20 – 30 - і рр. XX ст.).** Період характеризується альтернативністю поглядів та плюралізмом думок на сутність та розвиток географічних об'єктів, що було зумовлено співіснуванням кількох географічних напрямів (марксистського галузево – статистичного, антропогеографічного та ін.). Місто починає виступати окремим об'єктом

наукового дослідження, хоча, переважно у працях економічного характеру.

3. Період зародження географічного вчення про місто в радянській географічній науці (30 – 40 - і рр. XX ст.). Цей час характеризується жорстокою ідеологічною боротьбою в середині географічної науки за переведення її на марксистсько – ленінську теоретичну основу. Місто починають розглядати як один з об'єктів економічної географії і продукт суспільного поділу праці. Виконуються масштабні історико – економіко – географічні дослідження міських мереж окремих територій. На цей період припадає розробка теоретичних положень вчення про економіко – географічне положення міста та його оцінку.

4. Період виокремлення географії міст в окремий науковий розділ (50 – 60 - і рр. XX ст.). Бурхливий повоєнний розвиток господарства, нові масштаби будівництва та освоєння нових природних ресурсів поставили нове суспільне завдання перед географією і викликали розвиток нової науки – географії населення, з якої, у свою чергу виокремився розділ географії міст. Радянська геоурбаністика стала приділяти основну увагу економічним причинам та сучасним факторам формування та розвитку міст, їх внутрішнім і зовнішнім економічним зв'язкам. Проводяться масштабні географічні дослідження комплексності розвитку великих міст, процесів утворення та розвитку міських агломерацій, маятникових міграцій. Увагу географів привертає специфічний об'єкт дослідження – невелике місто. В географічних колах розпочинається широка дискусія відносно самого поняття "мале місто", класифікації і рівнях супідрядності цих населених пунктів, їхньої ролі у територіальній організації продуктивних сил країни та перспектив розвитку.

5. Період розвитку радянської геоурбаністики (70 – 80 - і рр. XX ст.). Геоурбаністика набула практичного значення, стала у значній мірі конструктивною. Стали широко застосовуватись математичні методи в дослідженні міст. Географи – геоурбаністи налагодили тісний контакт і плідну співпрацю зі спеціалістами інших областей урбаністики: економістами, архітекторами, місто будівельниками та ін. Був обґрунтований та став широко застосовуватись системний підхід у вивченні територіальних систем міських поселень, на його основі розроблялись методики дослідження внутрішньої територіальної структури міста. Велика увага стала приділятися питанням класифікації та типологізації міст на основі різноманітних ознак: чисельності

населення міста, його народногосподарських функцій, також враховувались адміністративний статус міста, організаційно – господарські та соціально – культурні функції міста, його положення в системі розселення та ін. Результатом таких класифікацій іти пологій слугувала оцінка перспективних можливостей подальшого розвитку конкретних міст. Широким фронтом досліджувалась проблематика малих міст: повільність їхнього економічного розвитку, питання раціональності використання трудових ресурсів у малих містах, процес відтоку населення і порушення його статево – вікової структури, проблема благоустрою малих міст, вивчалась роль невеликих міст у формуванні міських агломерацій та ін. Однак, не зважаючи на широке коло питань, що досліджувались, мале місто часто розглядалось як перехідна форма розселення або як потенційне велике місто, робились висновки відносно перспективності чи не перспективності розвитку конкретного малого міста, а іноді й цілої групи поселень, на основі аналізу наявних ресурсів та можливостей для розміщення промислових потужностей. Часто – густо ігнорувалась унікальність міського середовища невеликого міста, зусилля державного апарату і науковців – геоурбаністів спрямовувались на розробку теоретичних і прикладних питань економічної активізації міст і пріоритетним визначався промисловий шлях розвитку, що не завжди мало позитивні наслідки.

6. Новітній період розвитку української географії міст (з 1991 р. й дотепер). Нетривалий період розвитку суспільно – географічних наук, і географії міст у тому числі, в умовах української державності та ідеологічної незаангажованості ще характеризується певною теоретичною і методологічною невизначеністю. Марксистсько – ленінська методологія втратила своє панівне становище, економічні закони розвитку соціалізму пішли в історію, суспільний лад змінився і суспільна географія опинилась у скрутному теоретико - методологічному становищі. Показовим стало, на наш погляд, разюче переважання в українській географічній літературі 90 – х рр. XX ст. праць фізико – географічного напрямку над суспільно – географічними роботами і фактична відсутність фундаментальних економіко – географічних досліджень.

Однак, вже зроблені перші кроки у напрямі переосмислення і перебудови теорії і методології географії населення і географії міст в сучасних умовах. Зауважимо, що в галузі географії міст України досі фактично відсутні

узагальнюючі роботи, котрі б підбили підсумки багаторічній роботі українських географів в цій галузі.

Необхідно зауважити, що як засвідчило вивчення наукової літератури з обраної теми, що видавалась останнім часом, в ній ще недостатньо уваги присвячено функціональному розвитку міст, його чинникам та тенденціям в умовах трансформації українського суспільства, недостатньо висвітлено роль міст в системах розселення різних таксономічних рівнів, їх взаємозв'язки з іншими категоріями поселень, відсутня цілісна методика комплексного суспільно – географічного дослідження малих міст, лишаються слабо розробленими в географічних колах питання внутрішньої класифікації та типології такої численної та різноманітної за складом категорії поселень як малі міста. Деякі теоретичні і методичні положення, що були висунуті у минулі десятиріччя, в сучасних умовах вимагають перегляду.

3. Історична зміна типів розселення

Ясно, що зміна типів розселення населення зв'язана, перш за все, з основними закономірностями розвитку і зміни суспільно-економічних формацій. Само розселення служить найважливішою характеристикою способу виробництва і є похідним від виробничих відносин і цілей суспільно-економічної формації.

У ряді робіт, проте, розвивається теорія, згідно якої процес урбанізації і ускладнення мережі поселень в історичній ретроспективі відбувався і відбувається по наступній схемі: кочовище - село - мале місто - велике місто - агломерація - мегалополіс. В.В. Покшишевський визначив іронічно цю теоретичну позицію як концепцію розвитку «по прямій від печери троглодита до сучасних мегалополісів».

Дійсна зміна історичних типів розселення, заснована на зміні суспільно-економічних формацій, виглядає інакше. Модель основних історичних типів розселення, що базується на законі зв'язку зміни типів розселення із зміною форм власності і привласнення результатів праці, представлена в таблиці.

Кожній формації відповідає свій історичний тип розселення (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика основних історичних типів розселення населення

Суспільно-економічні формації	Форми власності, рівень поділу праці між містом і селом	Типи розселення населення (розміри поселень, характер розміщення по території, рухливість населення)
Первіснообщинна	Громадська власність. Розділення на місто і село відсутнє	I. «Дисперсно-племінне розселення». Невеликі племінні поселення. Населення дуже рідкісне; воно густіше тільки в місці проживання плем'я, навколо якого лежить територія для полювання, а потім - нейтральна смуга, що відокремлює плем'я від інших племен і є йому захистом
Рабовласницька	Крупна громадська, державна власність. «Нерозчленована єдність» землеробської і ремісничої праці	II. «Античний поліс». Крупні (до мільйона жителів) міста-держави з сільськими поселеннями, що тяжіють до них, розміщуються уздовж узбережжя; слабка рухливість населення
Феодальна	Дрібна приватна власність. Нерозвинений поділ праці поселень, що самозабезпечуються та обмежені місцевим ринком	III. «Феодальне село». Невеликі сільські поселення і малі (десятки тисяч населення) міста; розміщуються широко по території; рухливість обмежена об'єднанням виробника із засобами виробництва
Доіндустріальна	Індивідуальний капітал. Поділ праці між промисловістю і сільським господарством	IV. «Сучасне урбанізоване розселення». Великі (понад 1 млн. жителів) міста і невеликі сільські поселення; нерівномірне розміщення по території; високий рівень рухливості населення, вільного від кріпосної залежності
Індустріальна і постіндустріальна	Розвинений поділ праці	V. «Перспективне урбанізоване розселення». Багатомільйонні мегалополіси, конурбації, суцільні урбанізовані території, тенденція до "розповзання" міст

I тип можна назвати **«дисперсно-племінне розселення»** - той період первіснообщинного устрою, коли вже запанувала тенденція до осілості і набули поширення постійні поселення; разом з цим протягом довгого часу зберігалися - а в окремих випадках збереглися і до наших днів - кочові пастушачі племена, що створювали лише тимчасові селища. Для такого розселення типові невеликі

поселення із значною віддаленістю один від одного. Зв'язки між поселеннями різних племен, багато з яких знаходилися у взаємній ворожнечі, були вельми незначні. Кожне плем'я залежно від його сили володіло певною кормовою територією, яка розташовувалася навколо центрального племінного селища і була як би зоною його впливу.

II тип - «античний поліс» (місто) - для нього характерні міста - держави, зокрема великі (до 1 млн. жителів), розміщені по узбережжю; рухливість населення, міграція обмежується в основному військовими походами.

III тип - «феодальне село» - переважання дрібних сільських поселень, міста невеликі. Низька рухливість населення (мається на увазі міграція, обумовлена економічними, а не іншими причинами - війнами, релігійними переслідуваннями і т. ін.).

IV тип - «сучасне урбанізоване розселення» - високоурбанізоване, поляризоване у ряді відносин (особливо місто - село) розселення, що припускає наявність крупних міст, а на вищій стадії — агломерацій, мегалополісів, високої рухливості населення. Перехід до процесів деконцентрації розселення унаслідок високої рухливості.

V тип - «перспективне урбанізоване розселення» - новий тип розселення в майбутньому повинний означати формування такої системи розселення, при якій досягається рівність умов життя і розподілу благ цивілізації в поселеннях різного функціонального типу при дуже високій рухливості населення, що веде до більш рівномірного його розподілу по території.

4. Урбанізація як глобальний соціально-економічний процес

У широкому розумінні **урбанізація** — це процес підвищення ролі міст в ході розвитку суспільства, у вузькому демографо - статистичному розумінні **урбанізація** — це зростання міст, особливо великих, підвищення частки міського населення в країні, в світі.

Визначаючи **суть урбанізації**, необхідно підкреслити наступні моменти: 1) це багатобічний соціально-економічний і географічний процес; 2) цей процес обумовлений суспільно - територіальним поділом праці і перш за все поділом праці між містом і селом; 3) на даному етапі розвитку урбанізації основний її зміст - концентрація і розділення функцій в мережі поселень; 4) оскільки ті або інші форми поділу праці носять періодичний, історичний характер, то і процес урбанізації — явище діалектично і

історично обмежене і скороминуще, зникаюче з відмиранням старих форм поділу праці; 5) у своєму найвищому розвитку процес урбанізації супроводжує процес індустріалізації; на відміну від індустріалізації зміст процесу урбанізації характеризується більшою мірою соціальними, ніж економічними, аспектами, хоча останні виражають суть процесу концентрації функцій в мережі поселень; 6) в період науково-технічної революції процес урбанізації вступає у фазу, ведучу до злиття міста і села.

Щоб ясніше уявити собі "механізм" урбанізації, доцільно розглянути **канали зростання міст**. **По-перше**, це природний приріст самого міського населення; **по-друге**, приріст міського населення за рахунок сільського, так званий механічний приріст; **по-третє**, виникнення нових міст; **по-четверте**, включення в міську межу або віднесення в адміністративне підпорядкування приміських територій (включаючи міста, селища і села); **по-п'яте**, перетворення сільських населених пунктів в міські.

Для розуміння сутності урбанізації важливо дослідити не тільки основу, на якій розвивається цей процес, але й його просторовий хід – розвиток мережі міських поселень, ускладнення форм міського розселення, залучення нових територій у сферу впливу міст різного типу й рангу, розширення ареалів урбанізованого середовища. Вивчення територіальних особливостей сукупності урбаністичних процесів – головний *аспект географічного аналізу урбанізації*. Територіальні особливості урбанізації можуть бути охарактеризовані рядом ознак: співвідношенням між міськими поселеннями, різними за величиною, функціональному типу та особливостями динаміки, а також за розмірами зони тяжіння міст та тісноті зв'язків між містом та цією зоною. Для вирішення цієї задачі можна використовувати й такі ознаки, як урбаністична структура та територіально – урбаністична структура.

Процентне співвідношення кількості міст різного рангу людності та чисельності в них населення, які функціонують на певній території, прийнято називати **урбаністичною структурою**. Термін **територіально – урбаністична структура** вживається при аналізі розподілу урбаністичних форм розселення на певній території. Територіально – урбаністичній структурі властиві: 1) співвідношення і взаємне розташування територій, яким властивий розвиток урбанізації головним чином вшир (розвиток нових осередків) або вглиб (ускладнення форм та систем розселення); 2) чіткість та рисунок мережі опорних центрів розселення; 3) характер, ступінь зрілості міських агломерацій; 4) просторова диференціація регіональних систем розселення різного типу.

Аналіз цієї структури окремих країн та районів необхідний для прогнозування процесів урбанізації та управління ними.

Якщо в урбаністичній структурі присутні всі ранги міст, вона називається **повною, сформованою**. У випадках, коли якийсь ранг міста в ній відсутній, урбаністична структура вважається **неповною, розірваною, усіченою** (якщо відсутні верхні або нижні ранги – усічена, якщо середні – розірвана).

Урбаністична структура як категорія є одним з найважливіших структурних елементів у вивченні систем розселення. У ній відбиваються співвідношення міст різної людності, вона фіксує тенденції в концентрації населення у великих і найбільших містах. З нею пов'язане поняття – **урбаністична концентрація**, під яким розуміється зосередження міського населення у верхніх градаціях урбаністичної структури. У змістовному аспекті тут суттєвим є не тільки наявність найбільших міст у певному регіоні, але і їх полі функціональність, спроможність до інтеграції різноманітних видів діяльності, до міжфункціональних взаємовідносин.

Ступінь урбаністичної концентрації в кількісному відношенні розраховують за допомогою коефіцієнта структурно – урбаністичної концентрації, який визначають за формулою:

$$K_{\text{сук}} = \sum I_m \cdot \frac{m}{M \cdot 100},$$

$K_{\text{сук}}$ – коефіцієнт структурно – урбаністичної концентрації;

M – число урбаністичних градацій;

m – індекс урбаністичної градації, змінюється від 1 до M ;

I_m – частка m -ї урбаністичної градації в урбаністичній структурі (%).

Приклад розрахунку: Шестикатегорійна урбаністична структура має такий вид:

1. Малі міста - 10 %
2. Середні міста - 15 %
3. Великі міста - 20 %
4. Крупні міста - 5 %
5. Найбільші міста - 10 %
6. Міста – мільйонери – 40 %

$$\begin{aligned} K_{\text{сук}} &= \frac{1}{6} \cdot \frac{10}{100} + \frac{2}{6} \cdot \frac{15}{100} + \frac{3}{6} \cdot \frac{20}{100} + \frac{4}{6} \cdot \frac{5}{100} + \frac{5}{6} \cdot \frac{10}{100} + \frac{6}{6} \cdot \frac{40}{100} \\ &= \frac{10 + 30 + 60 + 20 + 50 + 240}{600} = \frac{410}{600} = 0,7 \end{aligned}$$

Коефіцієнт 0,7 свідчить про значну структурно – урбаністичну концентрацію населення у верхніх градаціях урбаністичної структури. Чим більше значення $K_{\text{сук}}$ до одиниці (1), тим вища концентрація в одній із груп міст, у найбільшому місті (або місті – мільйонері).

На базі функціонального і просторового зростання великих міст виникають **міські агломерації**. **Агломерація** – це компактне просторове угруповання декількох міських поселень, між якими існують тісні зв'язки (виробничі, трудові, культурно – побутові, рекреаційні та інші). При цьому людність найбільшого міста повинна перевищувати 100 тис. осіб. Це місто прийнято називати ядром (центром) агломерації. В ареалі групового розселення, яке тяжіє до ядра, повинно ще бути не менше двох міських поселень. Межа агломерації (або делімітація агломерації) встановлюється 2-годинною ізохроною доступу всіма видами суспільного транспорту від центру агломерації до інших міських поселень. До складу агломерації входять і всі сільські пункти, які розташовані в межах 2 – годинної ізохрони, а також всі поселення за її межами, якщо вони підпорядковані адміністративним центрам, розміщеним на території в контурі вказаної ізохрони.

Якщо міська агломерація має один центр (ядро), її називають моноцентричною, два великих міста – біцентричною, більше двох – поліцентричною.

В залежності від людності ядра (центра) міські агломерації поділяються на великі (людність ядра перевищує 500 тис. осіб), середні (людність ядра 250 – 500 тис. осіб), малі (людність ядра до 250 тис. осіб).

В агломерації всі поселення, крім ядра, відносяться до зовнішньої її зони. В залежності від чисельності міських жителів зовнішньої зони агломерації поділяються на типи їх розвиненості. Типи розвиненості агломерації розраховуються за допомогою індексу агломеративності, тобто відношення чисельності населення міських поселень зовнішньої зони до загальної чисельності міського населення агломерації. Агломерація вважається сильно розвиненою, якщо в зовнішній її зоні питома вага міського населення перевищує 35 % загальної його кількості. Середнього рівня сформованості агломерація набуває при питомій вазі міського населення зовнішньої зони від 25 до 35 %, а якщо цей показник не перевищує 20 %, агломерація відноситься до категорії слабо розвинених. Наприклад, Одеська міська агломерація має такий тип і підтип: моноцентрична, велика, асиметрична, слабо розвинена; Донецько – Макіївська – поліцентрична, велика, симетрична, сильно розвинена.

Основні риси агломерацій:

1)тісні економічні зв'язки по комбінуванню і кооперації промислових підприємств між виробництвом і споживанням промислової і сільськогосподарської продукції (показниками тісноти цих зв'язків є значно могутніші вантажопотоки в межах агломерації в порівнянні із зовнішніми вантажопотоками);

2)трудова (частина тих, що працюють на підприємствах і в установах одного поселення проживають в інших поселеннях, тобто в межах агломерації спостерігається взаємозв'язане розселення і відбуваються щоденні маятникові трудові міграції між головним містом і поселеннями приміської зони, а також між цими поселеннями);

3)культурно-побутові і рекреаційні (установи або місця відпочинку одного або декількох поселень частково обслуговують жителів інших поселень, відбуваються щоденні або щотижневі маятникові міграції з культурно-побутовими або рекреаційними цілями);

4)тісні адміністративні і організаційно-господарські (що викликають повсякденні ділові поїздки між поселеннями агломерації - у справах виробництва, служби і суспільної роботи).

Всі вказані характерні риси обумовлюють специфіку розвитку агломерації як багатогалузевого, багатофункціонального центру національного значення із спеціалізацією на найбільш прогресивних галузях народного господарства. Таким чином, агломерацію слід розглядати одночасно як підсистему загальної системи розміщення виробництва і як підсистему загальної системи розселення країни.

На даний час у світі 22 агломерації (великі міста з їх супутниками), населення яких перевищує 10 млн. чол.: Токіо – 27,9 млн. жителів; Бомбей – 18,1; Сан – Паулу – 17,8; Шанхай - 17,2; Нью – Йорк – 16,6; Мехіко – 16,4; Пекін – 14,2; Джакарта – 14,1; Лагос – 13,5; Лос – Анджелес – 13,1; Калькутта – 12,7; Тяньцзінь – 12,4; Сеул – 12,3; Карачі – 12,1; Делі – 11,7; Буенос – Айрес – 11,4; Маніла – 10,8; Каїр – 10,7; Осака – 10,6; Ріо – де – Жанейро – 10,2; Дакка – 10,2; Стамбул – близько – 10 млн. жителів [18].

Стадії динаміки населення агломерації наступні:

1) чисельність населення ядра збільшується, а зовнішньої (приміської) зони зменшується за рахунок міграції в ядро, в цілому чисельність населення агломерації росте; 2) ядро сильно росте, зовнішня зона також росте, сильна концентрація у всій агломерації; 3)ядро продовжує рости і найбільш висока концентрація в приміській зоні, агломерація продовжує рости; 4)населення ядра починає скорочуватися, але в приміській зоні воно збільшується, агломерація в

цілому росте; 5) населення ядра скорочується, в приміській зоні продовжується зростання, але чисельність населення в агломерації зменшується (ця стадія нині характерна для ряду країн); 6) скорочується і чисельність населення ядра, і його чисельність в зовнішній зоні, населення агломерації зменшується (рис. 1).

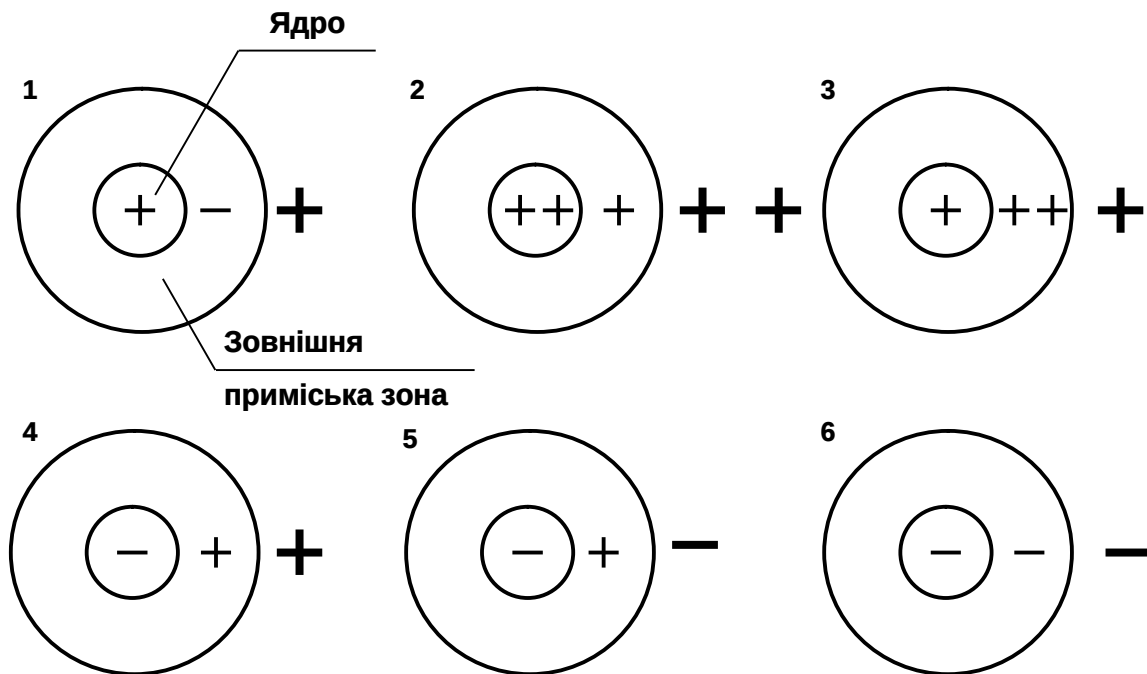

Рис. 1. Стадії динаміки населення агломерацій

Крайньою формою просторового розвитку урбанізації є так звані мегалополіси - агломерації агломерацій. У даному значенні цей термін використовував Ж. Готманн для позначення сузір'я агломерацій на північному - сході США, де відстань між крайніми точками від Бостона до Вашингтона (тому цей мегалополіс іноді скорочено називають „Босваш”) складає більше 250 км., причому ці крайні точки сполучені суцільною мережею міст. В кінці 70-х років там проживало близько 50 млн. чоловік. Американські учені рахують неминучим розвиток гігантських мегалополісів. Так, в США прогнозується розвиток трьох мегалополісів — „Бос ваш” (від Бостона до Вашингтона), „Чипітс” (від Чикаго до Піттсбурга) і „Сан-Сан” (від Сан-Франциско до Сан-Дієго), де в цілому проживатиме більше 150 млн. чоловік. Характеристики найбільших мегалополісів світу - Північно-Східного (Босваш), Приозерного (Чипітс), Каліфорнійського (Сан-Сан) в США,

Англійського і Рейнського в Західній Європі та Токайдо в Японії - дані в табл. 2.

Вже в даний час в трьох частинах світу - Європі, Північній Америці і Австралії - переважають жителі міст, їх наздоганяє Латинська Америка, що швидко урбанізується, тоді як населення афро-азіатських країн завдяки своїй великій чисельності створює перевагу сіла над містом. у всьому світі. За всім цим стоять специфічні типи урбанізації.

Таблиця 2

Мегалополіси світу

Мегалополіси	Площа, тис. км ²	Населен ня, млн. чол.	Густота населення, чол./км ²	Кількість агломе- рацій	Протяжність головної осі, км
Північно – Східний "Бос - Ваш", США	100	45	450	40	800
Приозерний "Чіпітс", США	160	35	220	35	900
Каліфорнійський "Сан – Сан", США	100	18	180	15	800
Англійський	50	35	700	35	400
Рейнський	60	30	600	35	500
Токайдо, Японія	70	55	800	25	700

Для характеристики рівня урбанізації, урбанізаційних процесів застосовують такі показники:

1. Загальний показник урбанізації, який характеризує питому вагу міського населення в загальній чисельності населення регіону (або країни в цілому, %).

$$I_o = \frac{H_m}{H_z} \cdot 100,$$

де I_o – загальний показник урбанізації;

H_m – міське населення;

H_z – загальна чисельність населення.

2. Основний показник урбанізації, який характеризує питому вагу міського населення, що мешкає у великих містах і агломераціях в загальній чисельності населення регіону (або країни в цілому, %).

$$I_{oc} = \frac{H_{vm} + H_a}{H_z} \cdot 100,$$

де I_{oc} – основний показник урбанізації;

H_{vm} – населення великих міст;

H_a – населення агломерації;

H_z – загальна чисельність населення.

3. Розширений показник урбанізації, який характеризує питому вагу міського населення, що мешкає у великих, середніх містах та в агломераціях в загальній чисельності населення регіону (або країни в цілому, %).

$$I_p = \frac{H_{vm} + H_a + H_{sm}}{H_z} \cdot 100,$$

де I_p – розширений показник урбанізації;

H_{vm} – населення великих міст;

H_a – населення агломерації;

H_{sm} – населення середніх міст;

H_z – загальна чисельність населення.

4. Загальний індекс урбанізації. Він характеризує співвідношення міського населення до сільського (вимірюється часткою одиниці).

$$I_y = \frac{H_m}{H_s},$$

де I_y – загальний індекс урбанізації;

H_m – міське населення;

H_s – сільське населення.

5. Системи розселення населення

Система – сукупність елементів, компонентів, між якими існують певні відносини, зв'язки. Первинною одиницею розселення є населений пункт, поселення. При визначенні поняття „система розселення” не уточнюється, які саме населені місця входять в систему (а ними можуть бути і міста, і селища міського типу, і сіла, які у свою чергу можуть істотно різнитися за параметрами). Істотне одне: під елементом системи розселення розуміється населений пункт як місце концентрації населення і його соціально - економічної діяльності.

Елементи системи розселення у свою чергу можуть бути представлені як складні утворення. Чим більше і різностороннє розвинений населений пункт, тим більше складну систему він представляє. Проте при розгляді конкретної системи на її елементи накладається обмеження: елементи входять в систему як неподільні складові. В той же час самі ТСР можуть бути представлені як підсистеми вищого ієрархічного рівня.

Система розселення – це сукупність функціонально взаємозв'язаних поселень певної території, або – **система розселення** – сукупність населених пунктів певної території, неоднакових за кількістю жителів і функціями та об'єднаних різними видами зв'язків. Зв'язки всередині системи розселення інтенсивніші, стійкіші, більш сталі, ніж зв'язки зовнішні, тому система розселення певною мірою автономна. Системоутворюючими зв'язками виступають ті, які впливають на розподіл і перерозподіл населення всередині системи. ТСР постійно знаходиться в процесі кількісних і якісних змін. Вона відноситься до категорії систем, що розвиваються. Крім того, під впливом зв'язків з навколишнім середовищем відбуваються зміни характеристик системи. Через це ТСР відносяться до систем відкритого виду. Для ТСР характерний моноцентричний розвиток, тобто виділення з її елементів одного головного, такого, що є основним, опорним центром системи розселення.

Основними ознаками територіальної системи розселення є:

1. *Наявність опорного центру, головного населеного пункту.*
2. *Спільність виробничих зв'язків.* Вони встановлюються не між населеними пунктами як такими, а між елементами виробничої системи (підприємствами), які локалізуються в цих поселеннях.
3. *Спільність системи обслуговування населення.* означає, що в рамках ТСР її жителі забезпечуються всіма видами послуг, оптимальними

умовами для задоволення потреб. Критерій оптимальності повинен суміщати два підходи: по-перше, система повинна забезпечувати функціонування елементів соціальної інфраструктури економічно ефективних розмірів, по-друге, розміщення цих елементів повинне забезпечувати зручності для користування ними.

4. *Спільність транспортної мережі.* Є умовою, без якої взагалі не можна говорити про єдність системи розселення. Так, якщо говорити про локальну систему, то транспортний чинник в значній мірі визначає її розмірність (і конфігурацію), оскільки граничний радіус розселення по відношенню до центрального населеного пункту виражатиметься відношенням середньої швидкості транспорту до граничного нормативу витрат часу на одну поїздки. У регіональній системі, для якої в порівнянні з локальною системою виробничі зв'язки між елементами є домінуючими, більшою мірою зростає роль вантажного транспорту.

5. *Спільність природокористування і завдань охорони довкілля.* Витікає з самої суті системи розселення, розташованої в рамках певної території, природні ресурси якої не тільки обмежені, але і є природно-географічною єдністю, екологічним середовищем. Всі заходи щодо раціонального природокористування повинні строгим чином координуватися і оцінюватися централізовано як через свою обмеженість, так і через об'єктивну єдність природного середовища.

6. *Спільність системи інформації.* Витікає з того факту, що цілий ряд елементів системи розселення вимагає постійного накопичення і аналізу інформації для ухвалення рішень. Питання використання трудових ресурсів, маневрування системою обслуговування і транспорту, природокористування і охорони навколишнього середовища (не говорячи вже про виробничі процеси) - все це викликає необхідність в централізації інформації, що поступає, і, отже, в створенні спеціальної системи збору, концентрації і обробки даних. Ця ж система служить матеріальною основою зворотних зв'язків, що управляють розвитком системи розселення і всього економічного району.

Зв'язки. В системах розселення зв'язки між елементами системи поділяються на такі види:

I. Виробничо – економічні зв'язки.

1. Виробничо – технологічні: а) за комбінуванням; б) за кооперуванням; в) зв'язки по сировині; г) зв'язки по паливній сировині.

2. Зв'язки по виробничій інфраструктурі: а) по транспорту; б) по забезпеченню електроенергією; в) по матеріально – технічному постачанню; г) по збуту готової продукції; д) по проектно – конструкторській роботі; е) по організаційно – господарському управлінню; ж) трудові зв'язки населення.

II. Невиробничі зв'язки:

1. По обслуговуванню населення та управлінню: а) по торгівлі; б) по охороні здоров'я; в) по науці, культурі, мистецтву; г) по побутовому обслуговуванню населення; д) рекреаційні зв'язки; е) по фінансуванню та страхуванню; ж) по адміністративному управлінню.

2. Зв'язки по учбовій сфері: а) у вищих та середніх спеціальних учбових закладах; б) курси підвищення кваліфікації, обмін досвідом; в) професійно – технічні училища.

3. Зв'язки за родинними стосунками.

Для кількісної характеристики рівня інтенсивності зв'язків між населеними пунктами в системах розселення і між центром системи та рештою населених пунктів застосовують здебільшого три градації інтенсивності:

1. *Зв'язки слабкі* – коли відношення осіб, які приїждять щодня на роботу в центр системи, до загальної кількості зайнятих в різних сферах економіки цього центру не перевищує 5%.

2. *Зв'язки середньої інтенсивності* – цей показник коливається в межах 5 – 10 %.

3. *Зв'язки інтенсивні* – цей показник перевищує 10 %.

Кожне міське поселення, незалежно від рангу людності, генезису виникнення, функцій в господарському комплексі, відіграє певну роль в системах розселення будь – якої території. В системах розселення існує певна ієрархія міст. Так, в Україні згідно з концепцією єдиної системи розселення виділяються:

1. Загальнодержавний центр (Київ).
2. Міжобласні центри або регіональні центри (Київ, Харків, Львів, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса).
3. Обласні центри (всі обласні центри і м. Сімферополь).
4. Міжрайонні центри (в кожній області 2 – 3 центри; в Одеській області це – Ізмаїл, Арциз, Котовськ).
5. Районні центри (центри адміністративних районів).
6. Міжгосподарські центри (це здебільшого смт, а іноді і великі сільські поселення).

Схема загальної характеристики системи розселення (СР) охоплює такі питання [19]:

1) склад і межі СР: які адміністративно – територіальні одиниці, які міста, селища і села входять до складу даної СР, за якою ознакою встановлені межі СР чи вони лишаються певною мірою "відкритими" і потребують уточнень;

2) який населений пункт (місто, селище) виконує роль центра СР; які соціально – економічні функції виконує центральне поселення по відношенню до інших поселень і до СР в цілому;

3) як розподіляються поселення даної СР за їх адміністративним статусом та людністю; які соціально – економічні функції вони виконують;

4) як розміщуються поселення в межах даної СР по відношенню до центрального; якою є пересічна густота розселення (щільність поселень і щільність населення); яким є просторовий розподіл поселень та населення, загальна конфігурація СР;

5) в разі необхідності можуть розглядатися історико – географічні питання щодо формування даної СР та історичних етапів її розвитку, динаміки чисельності населення та поселень, змін їх адміністративного статусу та ін.

При дослідженні системи розселення розглядають її територіальну структуру. Розрізняють головне поселення – центр СР та всі інші поселення, що утворюють її периферію. В більшості випадків СР розглядають як більш складне формування, що має функціонально – ієрархічну структуру: національна система розселення складається з регіональних СР, регіональні – з суб – і мікрорегіональних СР, мікрорегіональні – з локальних СР.

Поселення, що входять до складу СР, можуть мати різний адміністративний ранг, різний організаційно – господарський статус, різний набір соціально – економічних функцій. Завдання дослідника – встановити функціональну ієрархію поселень у складі СР, виділити організаційні рівні у такій ієрархії, починаючи з головного поселення – центра СР, поселення – центри другого, третього і т. д. порядку (рангу). Географи типізують поселення за двома головними ознаками – людністю та адміністративним статусом.

Певні результати щодо встановлення ієрархії поселень у складі СР може дати аналіз центральних місць, з ранжуванням поселень як центрів обслуговування і встановленням їхніх зон обслуговування. Теорія центральних місць, розроблена В. Кристаллером та А. Льюшем у 1930 – х роках, визначає роль і місце кожного поселення за його участю у наданні послуг населенню. Всі поселення ранжують за переліком функцій обслуговування – від найбільш

простих до найбільш повних і складних. Малі населені пункти мають мінімальний перелік послуг, які вони можуть надати. Це послуги щоденного споживання з мінімальними радіусами користування (радіус послуги – це мінімальна віддаль до центра обслуговування (центрального місця), яка влаштовує клієнта). Чим більшим є поселення за людністю, тим більший перелік послуг воно надає населенню даного населеного пункту та прилеглої території – зони обслуговування. Теоретично виділені центри обслуговування (центральні місця) семи рангів – від VII (найменші поселення) до I (столичні міста, головні центри обслуговування). Чим вищий ранг має центр обслуговування, тим більш повний перелік видів обслуговування він забезпечує (рис. 2).

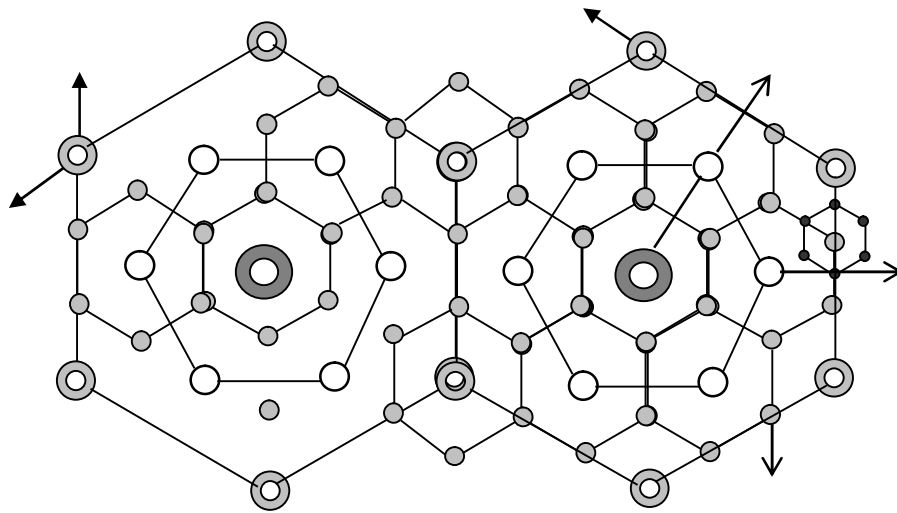

Рис. 2. Модель системи розселення за В. Кристаллером, 1933 р.

Центральні місця мають свої зони обслуговування, розміри яких відповідають їх рангам: центри обслуговування VII рангу надають елементарні послуги своєму власному населенню; центри VI рангу – обслуговують своє населення і населення прилеглих поселень VII рангу, які попадають у зону обслуговування; центральні місця V рангу надають свої послуги власному населенню, а також населенню своєї зони обслуговування, у складі якої поселення VI і VII рангів, і т. д. При цьому слід пам'ятати, що центри обслуговування вищих рангів надають ті види послуг, які відсутні в центрах нижчих рангів. Такий принцип організації сфери обслуговування називають суперпозицією (просторовим накладанням) зон обслуговування центрів різних рангів.

Таким чином, дослідник може встановити функціональну ієрархію поселень в СР методом їх ранжування за переліком і радіусами різних видів обслуговування та визначення різнорівневих зон обслуговування.

6. Міська система розселення

Міська система розселення взагалі характеризується значною динамічністю. Її трансформація відбувається під впливом двох основних факторів. Це постійне її розширення за рахунок перетворення великих сільських поселень та робітничих селищ в селища міського типу. Другим фактором є її внутрішні зміни за рахунок перетворення в міста селищ міського типу, злиття (об'єднання) двох міст в одне, або шляхом вилучення з великих міст міських поселень. Наприклад, в 70 – ті роки ХХ ст. із міста Севастополь виділено місто Білокамінськ, із міста Стаханов було утворено два міста – Алмазне і Теплогірськ, у 80 – ті роки з меж Києва виділено селище міського типу Пуща – Водиця, в 1994 році смт Южне, раніше підпорядковане Одеському міськвиконкому, набуло статус самостійного міста і т. і. В результаті цих різнонаправлених процесів відбуваються не тільки кількісні, але і якісні зміни в структурі міського розселення, що викликає появу внутрішніх протиріч як рушійних сил розвитку систем міського розселення.

Селище міського типу – це міське поселення з людністю до 10 тис. жителів, більша частина яких зайнята, як правило, не в сільськогосподарських сферах діяльності. Ранг **міста** населений пункт набуває, якщо кількість його мешканців перевищує 10 тис. осіб і переважна більшість жителів працює не в сільськогосподарському виробництві. Статус того чи іншого міста встановлюється рішенням урядових органів країни. Існує багато винятків з вищезазначеного положення. Так, смт Южне (Одеська область) одержало статус міста в 1994 році, коли кількість його жителів перевищила 20 тис. чол., а Вилкове (Кілійський район Одеської області) має статус міста при людності в 11 тис. осіб. Стосовно зарубіжних країн треба пам'ятати, що в кожній країні існує своє законодавство, яке регламентує положення про присвоєння населеному пункту статусу міста, "ценз" людності для міст у США – 2,5 тис. жителів, в Ісландії – 200 жителів, у Нідерландах 20 тис., в Японії – 50 тис. жителів.

Специфіка визначення поняття "місто" залежить, звичайно, від того, з яких позицій розглядають проблему. У найзагальнішому вигляді **місто** – це

крупний населений пункт, переважна більшість жителів якого зайнята поза сільським господарством: у промисловості, торгівлі, сфері обслуговування, науці, культурі.

Можна виділити наступні **характерні особливості сучасних міст**: **економічні** - зайнятість населення поза сільським господарством; **екістичні** - концентрація значного населення на відносно невеликій території і, отже, висока щільність населення (до декількох десятків тисяч жителів на 1 км² території міста); **демографічні** - формування специфічних міських характеристик відтворення населення і його структури; **архітектурні** - утворення характерного міського архітектурно - планувального середовища; **соціологічні** - формування міського способу життя; **правові** - міста, як правило, - адміністративні центри прилеглої території.

У системі географічного поділу праці кожне місто є, перш за все, місцем складної концентрації функцій, що беруть участь в цьому поділі праці. Звідси витікає економіко - географічне визначення **міста** як місця складної концентрації соціально-економічних функцій.

З позицій вивчення народонаселення **місто** - місце життєдіяльності (у широкому розумінні) концентрованих мас населення, що відрізняються специфічними соціально - демографічними характеристиками і чинниками розвитку народонаселення.

Види класифікацій та типологій міст:

1. Міста за **людністю (чисельністю населення)** поділяються на такі типи:

1) Малі – менше 50 тис. осіб; 2) Середні – 50 – 100 тис. осіб; 3) Великі – 100 – 250 тис. осіб; 4) Крупні – 250 – 500 тис. осіб; 5) Найбільші – 500 – 1000 тис. осіб; 6) Міста – мільйонери – понад 1 млн. осіб.

В географічній літературі всі міста, чисельність жителів яких перевищує 100 тис. чол., відносять до категорії *великих*.

Класифікація міст за чисельністю населення має широке застосування. Від величини міста залежать багато його ознак – темпи зростання, деякі елементи демографічної та функціональної структури та характер планування.

2. Типологія міст **за економіко – географічним положенням**. Типологія дозволяє визначити загальні риси їх економічної структури та напрямки майбутнього розвитку. В залежності від географічного положення можуть бути виділені різні типи міст, наприклад:

1) Розташовані у вузлах транспортних шляхів; 2) Розташовані у горно - добувних районах; 3) Розташовані в районах обробної промисловості; 4) Розташовані в районах інтенсивного сільського господарства.

Або можуть бути виділені: 1) Прикордонні. 2) Приморські. 3) Суходільні. 4) Прирічкові.

3. Класифікація **за господарськими функціями**. Відображає найбільш важливі особливості міст та є синтетичною. За функціональною ознакою виділяють:

1) Поліфункціональні; 2) Промислові; 3) Транспортні; 4) Промислово – транспортні; 5) Транспортно–промислові; 6) Міста–новобудови; 7) Оздоровчо–рекреаційні центри; 8) Наукові центри; 9) "Міста - спальні"; 10) Міста без чітко визначеної функціональної домінанти.

4. Типологія міст **за ступенем їх участі у територіальному поділі праці**. Ступінь участі міст у поділі праці залежить від величини міста та характеру їх функцій. Місце міст у системі суспільного поділу праці обумовлено характером зв'язків, які вони підтримують. Одні міста обслуговують невеликі території і є місцевими центрами, інші – крупний район та приймають участь у міжрайонному поділі праці, значення третіх виходить за межі країни, так як вони обслуговують міжнародні економічні, політичні та культурні зв'язки. Зв'язки, що характерні для типів міст, можуть бути як локальними, так й міжрайонними.

5. Типологія міст **за генетичними ознаками**. Генезис господарських функцій – об'єктивна закономірність розвитку міст та якісних перетворень. Генетичний тип міста включає сукупність ознак, які в процесі розвитку обумовлюють формування якісно визначеного їх типу. Для визначення шляхів економічного розвитку міст важливо знати генезис їх господарських функцій та їх якісні перетворення.

6. Типологія міст **за типами перспективного розвитку**. Розробляються в районних планівках на основі аналізу основних факторів зростання міст. Перспективна типологія міст сприяє цілеспрямованому розвитку та перетворенню систем розселення, дозволяючи комплексно та взаємопов'язано оцінити умови та перспективи розвитку міст на великій території, врахувати їх проектну величину, зміни функціональної структури, створення нових міст.

Приклади функціональних типів міст, прийнятих у містобудуванні України, наведені в таблиці 3.

Таблиця 3

Функціональні типи міст України [21]

Статус і народногосподарські функції міст	Місце в системі розселення України	Чисельність населення (тис. осіб)
1. Міста обласного підпорядкування з курортно – оздоровчими функціями, переважно – центри адміністративних районів	Центри районних, іноді міжрайонних низових систем розселення	20 – 50
2. Міста обласного підпорядкування з промисловими, промислово – транспортними, оздоровчо – курортними функціями, переважно – центри адміністративних районів	Центри районних, іноді міжрайонних систем розселення	50 - 100
3. Міста обласного підпорядкування, багатогалузеві промислові або великі курортні центри, переважно – центри областей	Центри обласних, іноді міжрайонних і районних систем розселення	100- 250
4. Місто Севастополь і міста обласного підпорядкування, багатогалузеві промислові, культурні та адміністративні центри областей	Центри обласних, іноді міжрайонних систем розселення	250 - 500
5. Багатофункціональні міста обласного підпорядкування, крупні адміністративні, наукові, економічні, організуючі і культурні центри, центри областей	Центри обласних систем розселення	500 - 1000
6. Центри областей – багатофункціональні міста обласного підпорядкування, найкрупніші адміністративні, наукові, економічні, організаційні і культурні центри	Центри міжобласних систем розселення	Понад 1000*
7. Столиця України – Київ	-	-

*До цього типу міст віднесений Львів, населення якого менше 1млн. осіб.

При дослідженні міського розселення використовують цілий ряд кількісних показників і коефіцієнтів.

1. Густота міського населення. (області, регіону, адміністративного району, країни в цілому). Визначається як відношення кількості міського населення певної території (адміністративний район, область, регіон, країна) до величини її площі.

$$\Gamma_{\text{м}} = \frac{N_{\text{м}}}{S},$$

де $\Gamma_{\text{м}}$ – густота міського населення (осіб/км²);

Нм – кількість міського населення (осіб);

S – площа території (км²).

2. Густота міського розселення. Визначається відношенням кількості міських поселень до величини площі регіону, області, країни. Розраховується в розрахунку на 1000 км² або на 10000 км².

$$\Gamma_{\text{мп}} = \frac{K}{S} 1000,$$

де $\Gamma_{\text{мп}}$ – густота міських поселень (одиниць поселень на 1000 км²);

K – кількість міських поселень певної території (одиниць);

S – площа території (км²).

3. Середня відстань між міськими поселеннями території (в км).

$$R = \sqrt{\frac{S}{K}},$$

де R – середня відстань між міськими поселеннями (км);

K – кількість міських поселень певної території (одиниць);

S – площа території (км²).

4. Середня людність міських поселень за категоріями міст, в т.ч. по селищам міського типу. Розраховується відношенням сумарної чисельності населення певної категорії міст до їх кількості (в тис. чол.).

$$C_{\text{л}} = \frac{N_{\text{м}}}{K},$$

де $C_{\text{л}}$ – середня людність міських поселень (осіб);

Нм – кількість міського населення (осіб);

K – кількість міських поселень певної території (одиниць).

5. Коефіцієнт розвиненості структури міського розселення. При вивченні міського розселення, рівня сформованості його урбаністичної та територіально - урбаністичної структури застосовують також показник розвиненості структури міського розселення. Цей коефіцієнт визначається за формулою:

$$K_{\text{розв.}} = P(M_{\text{м}} + N_{\text{н}})$$

де $K_{\text{розв.}}$ – коефіцієнт розвиненості структури міського розселення;

P – чисельність міського населення регіону (в млн. чол.);

M, N – кількість міст і смт в області (одиниць);

m, n – частка міст і смт в міському населенні області (у %).

Навчальне видання

Куделіна Світлана Борисівна

ОСНОВИ УРБАНІСТИКИ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

до вивчення навчальної дисципліни
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої
освіти спеціальності 106 «Географія»

В авторській редакції

Підп. до друку . 2024. Формат 60×84/16

Ум.-друк. арк. 1,8. Наклад пр.

Зам. №

Видавець і виготовлювач

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

Адреса

Тел.: , e-mail:

